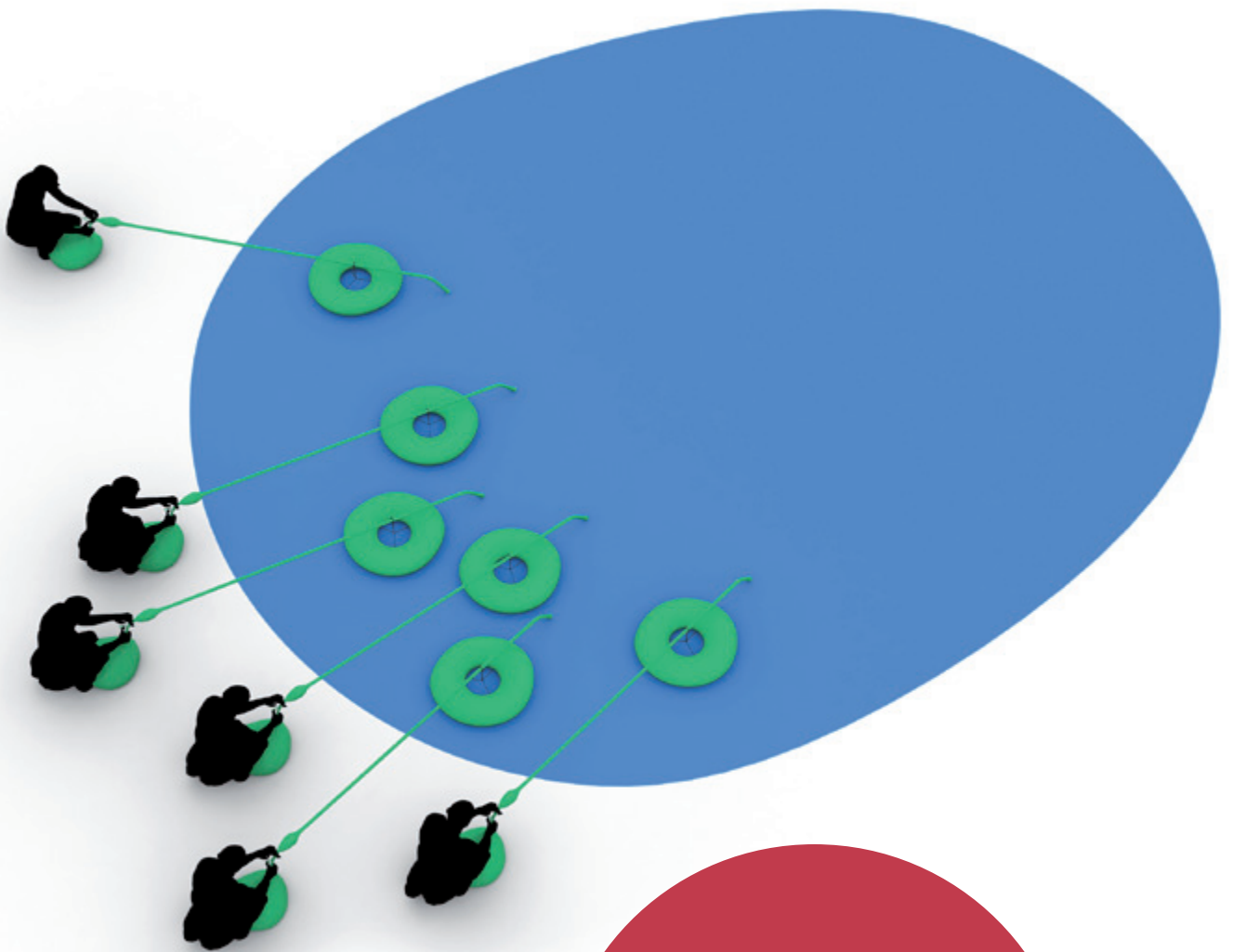

Ontwerpen voor het onbekende

Dunne and Raby
'Designs for an overpopulated planet:
Algae Digester', 2009

Inspiratieboek
Duurzaam
Hoger Onderwijs

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Rol van Ecocampus	10
Proces Duurzaam Hoger Onderwijs in beeld	11
Lijst van afkortingen	14
Interviews en citaten	15
<i>Toon Martens</i>	17
<i>Jo Breda</i>	19
<i>Dirk Le Roy</i>	21
<i>Kristof Dewaele</i>	23
<i>Riet Van de Velde</i>	25
<i>Miranda Geusens</i>	27
<i>Jan De Maeseneer</i>	29
<i>Noël Vercruyssen</i>	33
<i>Katrien De Maegd</i>	35
<i>Cis Van Den Bogaert</i>	37
<i>Peter Tom Jones</i>	39
<i>Jef Peeters</i>	41
<i>Ilse Loots</i>	45
<i>Frederik De Decker</i>	47
<i>Karine Van Doorselaer en Elli Verhulst</i>	49
<i>Roel Van Raaij</i>	51
<i>Lucien Bollaert</i>	53
<i>Nico Van Damme</i>	57
<i>Véronique Vandenbossche</i>	59
<i>Bernard Mazijn</i>	61
<i>Lieze Cloots</i>	63

<i>Lisa Rothe</i>	65
<i>Kim Ceulemans</i>	67
<i>Johan Eyckmans</i>	69
<i>Simon De Jaeger</i>	71
<i>John Wante en Miranda Geusens</i>	73
<i>Laurien Spruyt en Eva Sorgeloos</i>	75
<i>Dimitri Devuyt</i>	77
<i>Anke Van den Bergh, Astrid Van Laere en Mohamed Auragh</i>	81

Handelingskader Duurzaam Hoger Onderwijs 87

Nawoord 121

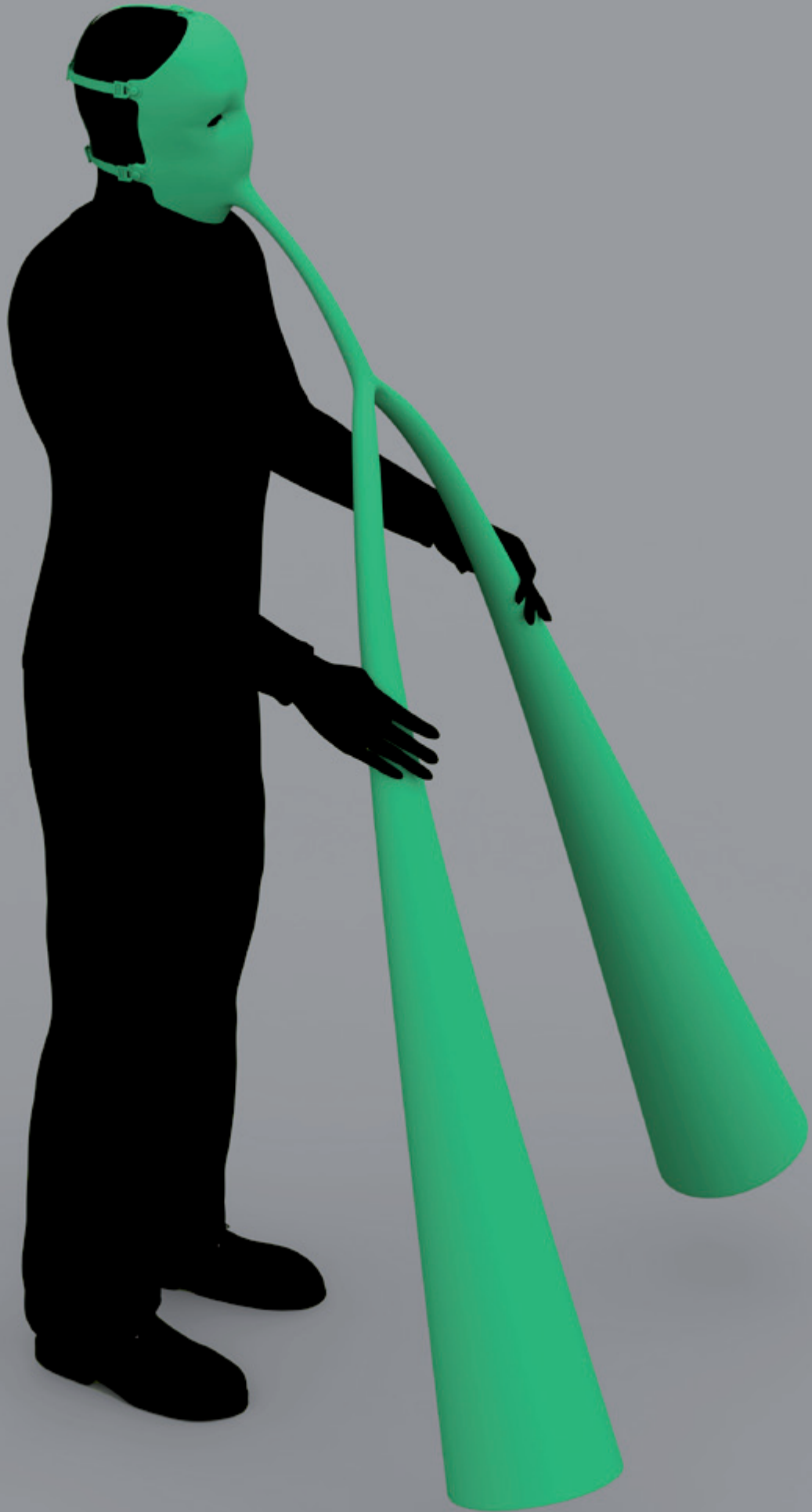
Kritische vrienden 123

Colofon 124

Kunstenaars

<i>Dunne and Raby</i>	1,4,6,8
<i>Arne Hendriks</i>	23
<i>Michael Pinsky</i>	31
<i>Buster Simpson</i>	43
<i>Thomas Lommée</i>	54
<i>Cesar Harada</i>	59
<i>Superflex</i>	68
<i>Betty Beaumont</i>	78
<i>Kris Verdonck</i>	88
<i>Koen Vanmechelen</i>	82
<i>HéHé - Heiko Hanssen en Helen Evans</i>	94
<i>Oron Catts en Ionat Zurr</i>	102
<i>Brandon Ballengée</i>	116
<i>Jeanne van Heeswijk</i>	120
<i>Haas & Haan</i>	122

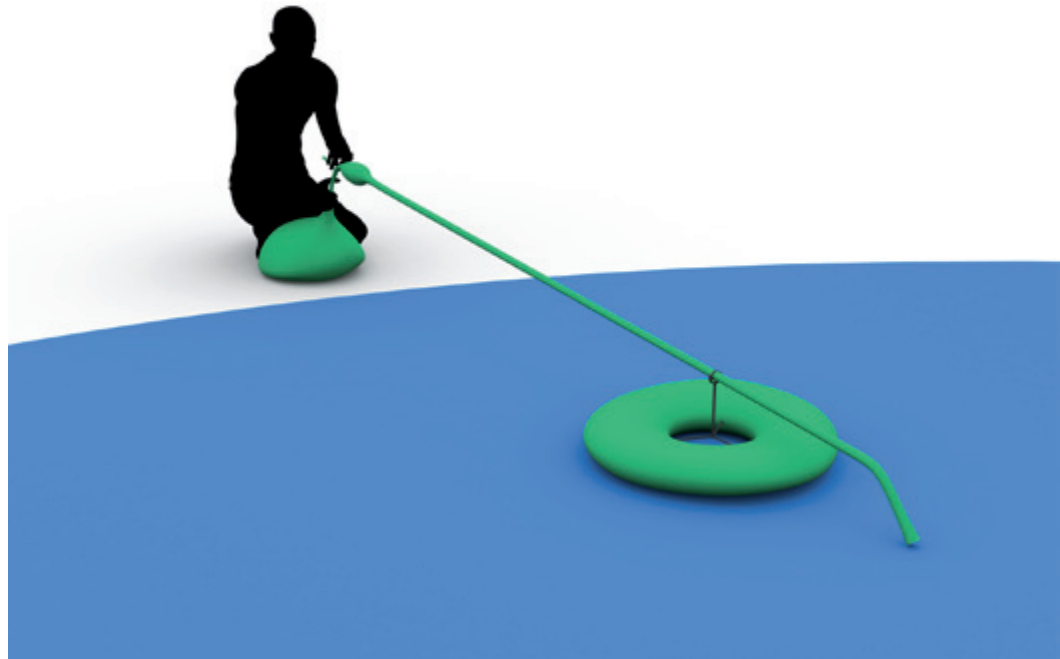

Dunne and Raby
'Designs for an Overpopulated Planet: Foragers', 2009

Dunne and Raby zijn twee Londense designers die eigenzinnige prototypes maken en daarmee vragen oproepen over de uitdagingen van de toekomst. Design is voor Dunne and Raby niet enkel iets dat mooi of louter functioneel is, maar een medium waarmee ze de discussie willen aangaan met mensen, ontwerpers en de industrie. In hun werken 'Between reality and the impossible' en 'Designs for an Overpopulated Planet' zien we zo'n speculatief ontwerp. De VN berekenden dat we 70% meer voedsel moeten produceren tegen 2050 om 2.3 miljard meer mensen te voeden. Dunne and Raby speelden hierop in met het ontwerp van de 'Foragers'. Zij maken gebruik van een soort bijkomende interface voor het spijsverteringsstelsel, zodat de mens in staat is om andere organismen te kunnen 'eten'. Fiona Raby en Tony Dunne vinden dat dergelijke ontwerpen een belangrijke rol kunnen spelen om de mensen te laten ontdekken wat ze wel en niet wensen in de toekomst.

<http://www.dunneandraby.co.uk>

Dunne and Raby
'Designs for an Overpopulated Planet: Foragers', 2009
'Algae Digester'

Dunne and Raby
'Designs for an Overpopulated Planet: Foragers', 2009
'Tree Processor/Digester'

Voorwoord

Duurzame ontwikkeling is de afgelopen twintig jaar een gevestigd begrip geworden. Iedereen is ondertussen op de hoogte van de noodzaak aan een intelligente en duurzame ontwikkeling van onze planeet. De 'sense of urgency' is in elk debat aanwezig.

Maar duurzame ontwikkeling is meer dan dat. Het is een verhaal van kansen. Van creativiteit en innovatie. Van het creëren van een leefbare wereld voor iedereen, nu en in de toekomst. Van anders organiseren en buiten bestaande kaders durven denken. Daarbij zijn nieuwe sociale, economische en ecologische inzichten nodig. De studenten van vandaag moeten hiervan doordrongen geraken. Zij bepalen immers de vorm van de toekomstige samenleving.

Om op lange termijn te komen tot een duurzaam hoger onderwijs in Vlaanderen is een fundamentele en onomkeerbare verandering (transitie) van het huidige systeem noodzakelijk. Hieraan wil de Vlaamse overheid bijdragen met het project Ecocampus. Het is immers de rol van de Vlaamse overheid om samen met diverse partners aan een oplossing op lange termijn te werken. De richting die Ecocampus inslaat was voor mij dan ook een belangrijke motivatie om een samenwerking op te starten met het Departement Onderwijs en Vorming.

Deze brochure is het product van een breed denkproces rond de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving. Nationale en internationale experts, hogeronderwijsafgevaardigden uit alle lagen, studenten, actoren uit het bedrijfsleven, maatschappelijk middenveld en overheden bogen zich tijdens verschillende bijeenkomsten over deze vraag.

Hun bijdrage maakt één ding erg duidelijk. Duurzame ontwikkeling binnen het hoger onderwijs is niet iets dat je óók doet. Duurzame ontwikkeling zou als toetssteen voortdurend aanwezig moeten zijn in alle kernopdrachten van een hogeronderwijsinstelling. De vele interviews en ervaringen in deze publicatie zijn hier overtuigende voorbeelden van.

U merkt het, het plan is ambitieus, de lat ligt hoog. Maar ik geloof dat grote resultaten grote ambities nodig hebben. Geen blinde ambities maar ambities die continu worden herdacht en bijgesteld. Want dat bepaalt uiteindelijk ook de slaagkans van een transitieproces.

Tot slot nog dit. Er is bewust gekozen voor niet-klassiek beeldmateriaal om deze publicatie te illustreren. Ook deze visuele 'ondersteuning' mag aanzetten tot reflectie en kan inspireren. U vindt in deze publicatie enkele speculatieve ontwerpen of geëngageerde projecten van kunstenaars, wetenschappers en designers waarin zij dit veranderingsproces op een eigenzinnige manier vormgeven. Ik hoop dat deze publicatie u kan overtuigen, maar bovenal een aanleiding kan zijn voor een mooie samenwerking nu en in de toekomst. Ik wens u veel inspiratie en leesplezier.

Jean-Pierre Heirman
Secretaris-generaal
Departement Leefmilieu, Natuur en Energie

Dunne and Raby, 'Between reality and the impossible', 2010

Inleiding

Deze tweedelige publicatie is een uitgave van Ecocampus, een project van het Departement Leefmilieu, Natuur en Energie (LNE) van de Vlaamse overheid. In deze uitgave wordt op zoek gegaan naar de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving. De term transitie is een sleutelconcept in de analyse van de duurzaamheids crisis van de voorbije decennia. Transitie verwijst naar brede veranderingsprocessen die zowel innovatieve praktijken als structurele en culturele aanpassingen vereisen. De diversiteit en ongeziene schaal aan uitdagingen maken ook de oplossingen vaak complex en ingrijpend.

Vanuit het project Ecocampus wordt samen met de Afdeling Hoger Onderwijs en Volwassenenonderwijs, Departement Onderwijs en Vorming (O&V), ingezet op dit brede veranderingsproces. Het hoger onderwijs leidt professionelen, beleidsmensen, ondernemers, burgers en ouders van morgen op en kan hierin dus een cruciale rol spelen. Afgestudeerden zullen over de nodige kennis, vaardigheden en waarden moeten beschikken om tot de juiste inzichten en keuzes te komen en om een bijdrage te kunnen leveren aan de transitie naar een duurzame samenleving.

Op welke manier kan het hoger onderwijs die rol opnemen en zich heroriënteren naar duurzame ontwikkeling? Dit was de centrale vraag voor nationale en internationale onderzoekers die onder impuls van Ecocampus een 'Referentiekader Duurzaam Hoger Onderwijs' schreven. Daarnaast startten beide Departementen LNE en O&V in 2012 een breed en uitgesproken participatief denkproces. Ze organiseerden debatcafés met studenten, expertenbijeenkomsten en een symposium. De wisselwerking tussen dit denkproces en het Referentiekader vormde de basis voor het 'Handelingskader Duurzaam Hoger Onderwijs', dat is opgenomen in het eerste deel van dit inspiratieboek. Het geeft aan hoe die heroriëntatie in de praktijk kan worden aangepakt.

Verder is het eerste deel aangevuld met interviews van mensen uit het werkveld. Die waaier aan ervaringen toont aan dat duurzame ontwikkeling inwerkt op, en kansen biedt aan het hele onderwijssysteem: duurzame ontwikkeling als toetssteen voor de hogeronderwijsinstelling. Het theoretische Referentiekader vormt het tweede deel van dit inspiratieboek.

De Ecocampusploeg en de Afdeling Hoger Onderwijs en Volwassenenonderwijs hopen met deze publicatie hogeronderwijsinstellingen te inspireren. Hoe kunnen hogeronderwijsinstellingen als actieve spelers een andere wereld vormgeven?

De publicatie kan ook de aanleiding zijn voor een brede, intense samenwerking binnen en buiten het hogeronderwijsveld om zo duurzame ontwikkeling tastbaar en werkbaar te maken.

De titel van de publicatie, 'Ontwerpen voor het onbekende', verwijst naar toekomstscenario's en hoe we als samenleving kunnen kiezen voor een positieve verandering. 'Tussen de realiteit en het onmogelijke' is de titel van het kunstproject van Dunne & Raby waarvan een ontwerp op de cover staat. In het streven naar het onmogelijke worden de bakens verzet. Wie enkel de realiteit van vandaag ziet, is blind voor de mogelijkheden van morgen. Die titels illustreren zo de grote ambities van de transitie naar een duurzaam hoger onderwijs.

De publicatie kwam tot stand dankzij de inzet van velen. Wij danken in het bijzonder al de studenten en andere experten die de debatten en bijeenkomsten van Ecocampus hebben bijgewoond. Ook danken wij van harte de talloze geïnterviewden en kunstenaars, wiens specifieke inbreng de rijkdom van duurzaam hoger onderwijs blootlegt.

De Ecocampusploeg

Rol van Ecocampus

Binnen de transitie naar een duurzaam hoger onderwijs ziet Ecocampus zijn rol als volgt:

- ★ **Kennisdraaischijf:** *als kennisdraaischijf bouwt Ecocampus bruggen tussen een veelheid aan actoren die kennis en ervaring hebben. Geïsoleerde initiatieven kunnen zo andere inspireren. Ecocampus wil kennis en ervaring alsook nieuwe inzichten bundelen, delen en verspreiden. Dit gebeurt door een zowel fysiek als digitaal netwerk. Acties zoals het organiseren van lerende netwerken, studiedagen en de uitbouw van een digitaal platform geven hier invulling aan.*
- ★ **DO-adviesorgaan:** *Ecocampus gaat op zoek, bundelt en formuleert DO-advies ten gunste van partners die beoordelingskaders uitwerken die de kwaliteit van het hoger onderwijs in Vlaanderen nagaan (instellingsreview, leerresultatenkaders, competentieprofielen, ...). Vanuit zijn ervaring ondersteunt Ecocampus instellingen bij het integreren van duurzame ontwikkeling in hun kernopdrachten. De samenwerking binnen acties met NVAO, VLIR- en VLHORA-werkgroepen en individuele instellingen geven hier invulling aan.*
- ★ **Verbindende actor:** *Ecocampus brengt mensen samen rond duurzame ontwikkeling en hoger onderwijs. Acties zoals het organiseren van overlegplatformen rond onderzoek en maatschappij en een transitieforum voor studenten geven hier invulling aan.*
- ★ **Inspirator van 'change agents':** *Ecocampus zoekt en inspireert 'change agents' die een rol kunnen spelen in de transitie. Ecocampus richt zich met zijn acties naar een brede waaier van betrokkenen, op verschillende niveaus, van manager tot student. Ecocampus zet initiatieven op die hen de nodige kennis, vaardigheden en ervaring bieden en hen zo ondersteunen in hun rol als 'change agent'. Op deze manier hoopt Ecocampus het brede weefsel van mensen binnen het werkveld hoger onderwijs te kunnen bereiken.*
- ★ **Productontwikkelaar:** *Ecocampus ontwikkelt voor de groep 'change agents' leidraden, methodieken en andere 'tools' waarmee zij zelf aan de slag kunnen. De ervaring en kennis die deze 'tools' inhouden, haalt Ecocampus o.a. uit de proefprojecten, netwerkmomenten en workshops die het opzet. Acties zoals het ontwikkelen van een 'webbased tool' en vakreviews geven hier invulling aan.*

Ieder jaar zal deze rol vertaald worden in een prioriteitenplan van Ecocampus. Dit plan vertrekt van het Handelingskader Duurzaam Hoger Onderwijs, en houdt rekening met noden en opportuniteiten. Vele van de acties in het prioriteitenplan zal Ecocampus uitvoeren in samenwerking met de Afdeling Hoger Onderwijs en Volwassenenonderwijs. Het is belangrijk dat alle partners in de transitie een eigen invulling geven aan hun prioriteiten. Hogeronderwijsinstellingen, overheden en andere organisaties kunnen dit doen op basis van het Handelingskader, daarbij uitdrukkelijk vertrekkend van de individuele context en de eigenheid van de instelling.

Tot slot nog volgende beschouwing: de samenleving, en dus ook het hoger onderwijs, reageert op de uitdagingen die op haar afkomen. Die reacties, individueel of collectief, ongepland of doelbewust, maken integraal deel uit van het transitieproces. Transitie vergen dan ook een continu experimenteren, herdenken en heruitvinden. Daarmee wil Ecocampus wijzen op het feit dat transitie niet te vatten is op één moment, in één actieplan. De dynamiek van het proces zelf is de drijvende kracht achter de werking en de rol van Ecocampus.

Proces Duurzaam Hoger Onderwijs in beeld

SEPTEMBER 2011

MAART 2012

VOORBEREIDING

Op 15 juli 2011 keurt de Vlaamse Regering het nieuwe Ecocampusproject goed voor een periode van 4 jaar vanaf 1 september 2011. De Ecocampusploeg start met een breed debatproces over de rol van het hoger onderwijs binnen een maatschappij in transitie. Het debatproces krijgt de naam: 'Duurzaam Hoger Onderwijs - De Kennis Voorbij'. De Ecocampusploeg slaat hiervoor de handen in elkaar met de Afdeling Hoger Onderwijs en Volwassenenonderwijs van het Departement Onderwijs en Vorming.

Op het programma staan de organisatie van expertengroepen, debatcafés met studenten en een symposium. Met als resultaat een kader (Referentie- en Handelingskader) dat inspiratie biedt voor een duurzaam hoger onderwijs.

1e EXPERTENGROEP

Een groep van experts op het vlak van duurzaamheid en/of onderwijs komt samen tijdens een 1e expertengroep op 12 januari 2012. Op die dag worden (o.a. via een oefening over toekomstdenken) een eerste reeks van ideeën en inzichten verzameld. Op basis van deze inzichten worden de prioritaire thema's bepaald: hoe kan duurzaamheid (verder) worden geïntegreerd in het hoger onderwijs? De thema's vormen het vertrekpunt van de 2e expertengroep.

2e EXPERTENGROEP

Op 29 februari 2012 komt een 2e expertengroep samen. De experts voeren verdiepende discussies over de verschillende thema's en geven een aanzet tot een visie en stellen kritische vragen die de basis vormen voor de workshops tijdens het symposium van 19 april.

INTERNATIONALE EXPERTENGROEP

Op 13 maart 2012 organiseert de Afdeling Hoger Onderwijs en Volwassenenonderwijs van het departement Onderwijs en Vorming een internationale expertengroep over Hoger Onderwijs en duurzame ontwikkeling. De presentaties van de 'Higher Education Funding Council for England' en de 'Higher Education Academy' zorgen voor heel wat inspiratie. Eén van de belangrijke conclusies is dat er geen unieke oplossing bestaat voor integratie van duurzaamheid in het hoger onderwijs maar dat net een diversiteit van oplossingen een meerwaarde heeft.

Debatcafés met 800 studenten

Tijdens de maanden januari, februari en maart gaat de Ecocampusploeg met 800 studenten in gesprek, via de organisatie van debatcafés verspreid over de hogeronderwijsinstellingen in Vlaanderen. Het doel van de debatcafés is enerzijds om de stem van de studenten te horen in het brede debatproces. Anderzijds zijn de debatcafés ook sensibiliserend/verdiepend en brengen ze het thema duurzaamheid op een andere manier onder de aandacht. Ook laten ze de studenten nadenken over hun mogelijke engagement als toekomstige professional én burger binnen een maatschappij in transitie. De methodiek die wordt gebruikt, is het 'worldcafé', waarbij verschillende vragen telkens in kleine groepen worden besproken. Iedere vragenreeks wordt er gewisseld van gesprekspartners om tot verdieping en kruisbestuiving te komen.

SYMPOSIUM

Op 19 april 2012 volgt het symposium 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'. Er wordt verder gewerkt met de resultaten van de expertengroepen en de debatcafés. Het symposium richt zich naar een bredere doelgroep, namelijk alle mogelijke betrokken actoren bij onderwijs en/of duurzaamheid.

Sprekers als Mark Richmond (UNESCO, directeur van de divisie Education for Sustainable Development) en Daniella Tilbury (University of Gloucestershire, director sustainability) bieden een voedingsbodem voor de interactieve workshops in de namiddag

Via workshops worden 7 terreinen waarop het hoger onderwijs duurzaamheid kan integreren verder uitgespit. Hierbij wordt er oplossingsgericht gewerkt aan een duurzame toekomst voor het hoger onderwijs zowel op korte, middellange als lange termijn. In groepjes van 10 wordt er gedebatteerd en bepaald met welke concrete acties duurzaamheid in de praktijk van het hoger onderwijs handen en voeten kan krijgen.

3E EXPERTENGROEP

Het denkwerk tijdens de workshops van het symposium resulteerde in een heel aantal projecten. De Ecocampusploeg bundelde die projecten onder 9 doelstellingen. Tijdens de 3e expertengroep op 10 mei is er ruimte om de doelstellingen met projecten te kneden en aan te passen waar nodig.

REFERENTIEKADER
HANDELINGSKADER
PRIORITEITENPLAN

Tijdens de zomermaanden en het najaar van 2012 werkt een team van nationale en internationale experts aan het Referentiekader Duurzaam Hoger Onderwijs. Het referentiekader werd gevoed met in steek van het symposium, de expertengroepen en de beschikbare en internationale literatuur.

In dezelfde periode werkt de Ecocampusploeg samen met partners en kritische vrienden het Handlingskader Duurzaam Hoger Onderwijs uit. Dat Handlingskader geeft aan op welke manier de heroriëntatie van het hoger onderwijs, zoals beschreven in het Referentiekader, kan worden vertaald naar de praktijk.

De Ecocampusploeg tast tijdens de zomermaanden en het najaar van 2012 het Handlingskader en de actievoorstellen af bij verschillende partners en kritische vrienden. Uiteindelijk selecteert het team uit alle actievoorstellen een aantal prioritaire acties die samen het prioriteitenplan Ecocampus 2013 vormen.

4E EXPERTENGROEP

Op 7 december 2012 wordt het Referentiekader en Handlingskader Duurzaam Hoger Onderwijs en het Prioriteitenplan Ecocampus 2013 voorgesteld aan een vierde expertengroep. De experts geven de Ecocampusploeg advies over de volgende stappen en er wordt gekeken waar er kan worden samengewerkt. Er wordt ook dieper ingegaan op het decreet tot aanpassing van het stelsel van kwaliteitszorg en accreditatie in het hoger onderwijs.

START PRIORITEITEN-PLAN ECOCAMPUS 2013

In 2013 start de Ecocampusploeg vol enthousiasme met de uitvoering van hun prioriteitenplan. De realisatie van vele acties is het resultaat van een nauwe samenwerking met het departement Onderwijs en Vorming. Voorbeelden van acties zijn :

- * Een zoektocht naar synergieën om duurzame ontwikkeling op te nemen binnen de domeinspecifieke leerresultatenkaders en het kader voor de instellingsreview.
- * De organisatie van een studiedag systeemdenken en ook een beleidsseminarie over competenties voor duurzame ontwikkeling in het hoger onderwijs.
- * De uitbouw van een kenniscentrum over duurzaam hoger onderwijs.

COMMISSIE 'DUURZAAM HOGER ONDERWIJS – DE KENNIS VOORBIJ'

Enkele bestuursleden van het hoger onderwijs die eveneens zetelen in de Onderwijs- en Onderzoeksraden van de VLIR en VLHORA komen samen in een commissie op 9 april 2013. De commissieleden krijgen de kans advies te geven op het Handelingskader Duurzaam Hoger Onderwijs en na te denken over de mogelijke bijdrage van het Vlaamse hoger onderwijs.

FORUM 'DUURZAAM HOGER ONDERWIJS – DE KENNIS VOORBIJ'

Om de openheid van de expertengroep nog meer te benadrukken, krijgt het de naam: Forum 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis voorbij'.

Op 7 mei komt het Forum als dusdanig voor de eerste keer samen en worden enkele nieuwe leden verwelkomd. Op het programma staan onder andere:

- * Stand van zaken Prioriteitenplan 2013 Ecocampus
- * Inspiratiemoment: de aanwezigen krijgen de ruimte om opportuniteiten aan te dragen en knelpunten bloot te leggen.

BEZOEK HOGERONDERWIJSINSTELLINGEN

De Ecocampusploeg bezoekt de verschillende hogeronderwijsinstellingen in Vlaanderen en legt het Referentie- en Handelingskader en het prioriteitenplan van Ecocampus voor 2013 voor. De ploeg gaat op zoek naar synergieën en samenwerkingsverbanden.

Lijst met afkortingen

AUGent: Associatie Universiteit Gent
CDO: Centrum voor Duurzame Ontwikkeling
CSR: Corporate Social Responsibility
DHO: Duurzaam Hoger Onderwijs
DO: Duurzame Ontwikkeling
ECHO: ExpertiseCentrum Hoger Onderwijs aan de Universiteit Antwerpen
EDO: Educatie voor Duurzame Ontwikkeling
EESD: Engineering Education for Sustainable Development
EhB: Erasmus hogeschool Brussel
EHO: Ecodesign in het Hoger Onderwijs
EVA: Ethisch Vegetarisch Alternatief
GSR: Gentse StudentenRaad
HENCE: Higher Education Network for Community Engagement
HoGent: Hogeschool Gent
Howest: De Hogeschool West-Vlaanderen
HUB: Hogeschool-Universiteit Brussel
IMDO: Instituut voor Milieu en Duurzame Ontwikkeling
IST: Instituut Samenleving en Technologie
IWT: Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie
JNM: Jeugdbond voor Natuur en Milieu
KAHO Sint-Lieven: Katholieke Hogeschool Sint-Lieven
KATHO: Hogeschool Zuid-West-Vlaanderen
KHKempen: Katholieke Hogeschool Kempen
KHLeuven: Katholieke Hogeschool Leuven
KHLim: Katholieke Hogeschool Limburg
KU Leuven: Katholieke Universiteit Leuven
LNE: Leefmilieu, Natuur en Energie, een departement van de Vlaamse Overheid
MVO: Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen/Organiseren
NAS-decreet: Nieuw Accreditatiestelsel-decreet
NVAO: Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie
O&V: Onderwijs en Vorming, een departement van de Vlaamse overheid
OVAM: De Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij
PHL: Provinciale Hogeschool Limburg
Plan C: Vlaams Transitienetwerk Duurzaam Materialenbeheer
POM: Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij
R&D: Research and Development
RCE: Regional Centres of Expertise
SENSD: Students European Network for Sustainable Development
UA: Universiteit Antwerpen
UGent: Universiteit Gent
UHasselt: Universiteit Hasselt
VDAB: Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding
VITO: Vlaamse instelling voor Technologisch Onderzoek
VLHORA: Vlaamse Hogescholenraad

Interviews en citaten

Citaten Daniella TILBURY

voorzitter Copernicus Alliance, lid UNESCO Expert Group on the Monitoring and Evaluation of the Decade of Education for Sustainable Development (DESD, 2005-2014), University of Gloucestershire

Spreker symposium Ecocampus 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij', 19 april 2012

Are we heading in the right direction? When it comes to higher education (HE) and sustainable development, there are two questions we need to ask. What does progress look like? What does 'good practice' look like? [...]

- *HE leadership embraces sustainability, not just as an interest but as a key concern of decision making and planning.*
- *HE institutions model sustainability in their operations and management.*
- *HE institutions act as beacons in our societies – we talk about lighthouses, showing pathways for future developments, and illustrating through research and through public engagement how sustainability can be good thing.*
- *HE integrates sustainability into their core business – education.*

A systemic or connected view of sustainability across institutions is required to transform higher education towards sustainability.

Toon MARTENS

directeur Katholieke Hogeschool Leuven (KHLeuven),
voorzitter Vlaamse Hogescholenraad (VLHORA)

'Duurzaamheid zal in elk geval de rode draad zijn van onze visie op de nieuwe fusiehogeschool. Het is belangrijk dat we zelf verantwoordelijkheid opnemen en iedereen meekrijgen.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

De maatschappelijke noodzaak om meer aandacht te schenken aan duurzame ontwikkeling is overweldigend. Ik ben van opleiding bio-ingenieur met als specialisatie voedingstechnologie. Vandaar dat het thema voedselonzekerheid mij sterk boeit. Om deze reden ben ik ook geëngageerd in 2 organisaties die de brug proberen te slaan tussen ontwikkelingssamenwerking en het hoger onderwijs. Als ik de problemen in mijn eigen microcosmos van het hoger onderwijs overschouw (besparingen op VVOB, Vlaamse Vereniging voor Ontwikkelingssamenwerking en Technische Bijstand, en VLIR-UOS, Vlaamse Interuniversitaire Raad - Universitaire Ontwikkelingssamenwerking) en de mondiale problemen in de macrocosmos, dan zinkt de moed me dikwijls in mijn schoenen. Maar als ik in de ogen kijk van mijn kleinkinderen (4 schatten), dan besef ik dat ik geen keus heb. Aanpakken.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Gelukkig willen ook veel medewerkers en studenten elk op hun eigen manier een bijdrage leveren. Duurzaamheid leeft echt. Ik zie dat ook bij mijn eigen kinderen die op verschillende manieren bij het hoger onderwijs betrokken zijn. 1 dochter werkt bij Vredeseilanden rond duurzame catering o.a. in het hoger onderwijs. Mijn tweede dochter werkt in Maastricht in Zuyd Hogeschool en is verantwoordelijk voor de afdeling mode en textiel. Duurzame materialen zijn echt wel een 'hot issue'. Mijn derde dochter werkt bij de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB) rond maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ik ben dus zeker niet pessimistisch over het engagement van de jongeren van vandaag en ook van de brede laag van medewerkers. Het engagement is er, maar de tijd en middelen ontbreken. Als hogeschool moeten we met dezelfde middelen een enorme toestroom van studenten opvangen, we moeten kleine en middelgrote organisaties helpen om te overleven en dan moeten we ook nog de wereldproblemen mee helpen oplossen.

De (geplande) fusie van KHLeuven, Groep T en Katholieke Hogeschool Limburg (KHLim) lijkt het moment om missie/visie/strategie te herbekijken. Hoe wordt er hierbij rekening gehouden met duurzame ontwikkeling?

Duurzaamheid zal in elk geval de rode draad zijn van onze visie op de nieuwe fusiehogeschool. Ook de overheid vraagt om ons in het kader van de instellingsreview te verantwoorden over onze maatschappelijke keuzes. We zullen dit doen omwille van ons eigen engagement en niet omdat de overheid ons iets oplegt. Het is belangrijk dat we zelf verantwoordelijkheid opnemen en iedereen meekrijgen.

In hoeverre kan de VLHORA aan deze heroriëntatie bijdragen?

Omwille van financiële beperkingen is de actieradius van VLHORA beperkt. Ik denk dat het vooral belangrijk is om een structurele ondersteuning op het instellingsniveau te krijgen. Ecocampus speelt een belangrijke rol in de sensibilisatie, maar de ondersteuning op het instellingsniveau is te zwak.

Jo BREDA

stafmedewerker Onderwijsbeleid, Vlaamse Interuniversitaire Raad (VLIR)

'Het hedendaags groeiende maatschappelijk besef dat duurzame ontwikkeling hét wereldwijde groeipad is, daagt de universiteiten uit hun kritisch-vernieuwende rol in de maatschappij ten volle op te nemen.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Universiteiten hebben een unieke bijdrage te leveren in de duurzame ontwikkeling van de wereld. Ze staan immers via hun missie in onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening ten dienste van de samenleving: niet in de zin van nederig de maatschappelijke evoluties opvolgend, niet als een radertje in de status-quo van vandaag, maar in de zin dat hun functies bijdragen tot de ontwikkeling van de samenleving van morgen. De combinatie van onderzoek en onderwijs is de motor hiervan. Onderzoek werkt op de grens van wat gekend en aanvaard is, en verkent en ontwikkelt nieuwe ideeën. Het universiteitsonderwijs brengt jongeren in contact met deze nieuwe ideeën en leert ze onderzoekend, analyserend en vernieuwend in de wereld staan. Deze combinatie van onderwijs en onderzoek wordt al van in de 18de eeuw, sinds Humboldt, als de kern van de universitaire eigenheid geduid. Volgens mij is de maatschappelijke betrokkenheid van universiteiten dus geen nieuwe noodzaak, geen extra opdracht of heroriëntering, maar een lang gevestigd essentieel element. Het hedendaags groeiende maatschappelijk besef dat duurzame ontwikkeling hét wereldwijde groeipad is, daagt de universiteiten dan ook uit hun kritisch-vernieuwende rol in de maatschappij ten volle op te nemen.

Ziet u reeds, binnen uw werkveld, tekens van verandering die hieraan bijdragen?

Er broeit van alles. Er zijn veel projecten en veel individuen die binnen het hoger onderwijs gedreven met duurzaamheid bezig zijn. Bovendien zijn er nog veel meer initiatieven die door de betrokkenen niet onder het label duurzaamheid gebracht worden, maar wel passen in de brede definitie die Ecocampus vooropstelt. Vele instellingen hebben ook een duurzaamheidscoördinator of soortgelijke centrale aansturing van de inspanningen ter zake. Er gebeurt dus veel, maar er is duidelijk ook nog ruimte voor groei. Het aantal instellingen dat er in slaagt het concept van duurzaamheid systematisch in de praktijk te brengen in zowel onderzoek, onderwijs, maatschappelijke dienstverlening als in de organisatie en bedrijfsvoering van deze academische opdrachten, toont aan dat dit een moeilijke oefening is die niet over één nacht ijs gaat. Ik ga ervan uit dat het succes van de bestaande initiatieven vermenigvuldigd zal worden als instellingen ondersteund worden in de implementatie van de duurzaamheidsdoelstellingen op een manier die aansluit bij wat er al bestaat, hun eigen missie en visie.

In hoeverre kan er binnen VLIR aan deze heroriëntatie bijgedragen worden?

Als koepelorganisatie biedt VLIR de universiteiten een forum om ideeën uit te wisselen en een platform om de mogelijkheden van gezamenlijke initiatieven te onderzoeken.

Dirk LE ROY

directeur Sustenuto, actief in het 'mainstreamen' van duurzame ontwikkeling in bedrijven en organisaties

'Bedrijven vragen steeds meer naar profielen met duurzame competenties.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

De maatschappelijke uitdagingen zijn welbekend, zowel op milieu-, sociaal als economisch vlak. Elke afgestudeerde kan een loopbaan starten en heeft de keuze om zich al dan niet te richten op deze uitdagingen. Bedrijven stellen vast dat ze competitiever worden door hun ontwikkelingen af te stemmen op de maatschappelijke uitdagingen. Je kan je de vraag stellen of onderwijs bij studenten sowieso niet moet werken aan competenties die het mogelijk maken om die uitdagingen het hoofd te bieden.

In welke mate gebeurt dit nu al? En hoe kan het hoger onderwijs hierin verbeteren? Binnen elke richting - en doorgetrokken binnen elk vak - is er eerst en vooral noodzaak aan de juiste kennis. Wat is bijvoorbeeld het verband tussen economie en duurzame ontwikkeling? Concreet betekent dit dat in de lessen de kaders van het vrije marktdenken moeten aangeboden worden, maar ook de analyses waar het in de financiële crisis misliep, wat de rol van de overheid is, enz. Binnen het kader van duurzame ontwikkeling zijn er continu innovaties en evoluties. Dit betekent eerst en vooral dat de nodige kennis moet opgedaan worden door verschillende docenten. Zij zullen telkens de link moeten kunnen leggen tussen hun vak en duurzame ontwikkeling. De tijd dat duurzame ontwikkeling een ideaal streefbeeld is, ligt achter ons. We bevinden ons in de periode van het formuleren van concrete antwoorden. Afgestudeerden in de voedingssector bijvoorbeeld zouden de verschillende duurzaamheidslabels moeten kennen. Zo is de éne vis de andere niet: het MSC-label (Marine Stewardship Council) is een sectorinitiatief waarbij overbevissing van bepaalde soorten voorkomen wordt.

De uitdagingen voor de heroriëntatie van hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling zijn groot, maar de aanpak is gekend en zeer praktisch:

- ★ *bekijk hoe docenten kennis kunnen opdoen (bv. lerende netwerken tussen docenten)*
- ★ *integreer concrete voorbeelden in de lessen (samenwerking met diverse sectoren)*
- ★ *geef als hogeronderwijsinstelling het goede voorbeeld (bv. catering, aankopen, ...)*
- ★ *expliciteer het maatschappelijke doel van de opleiding én maak dit concreet in de inhoud ervan. Het nieuw NAS-decreet (Nieuw Accreditatie Stelsel) biedt hiervoor de mogelijkheid.*

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Ecocampus, initiatieven van hogescholen en universiteiten, reflecties door de Nederlands-Vlaamse accreditatieorganisatie (NVAO), initiatieven door individuele docenten, enz. Er zijn tal van aanwijzingen dat er concreet aan gewerkt wordt. De noodzaak ligt evenwel in een systemati-

sche aanpak. Voor een student zou het geen toeval meer mogen zijn dat hij een docent heeft die gemotiveerd is voor duurzame ontwikkeling.

Is er vanuit het bedrijfsleven vraag naar afgestudeerden met competenties op het vlak van duurzame ontwikkeling?

Er zijn al nieuwe jobs, zoals een 'Corporate Social Responsibility Manager' (bv. Umicore, Spadel, Belgacom, Alpro, ...; CSR, de Engelse term voor MVO, nvdr.) die rechtstreeks competenties inzake duurzame ontwikkeling vereisen. Ook heel wat bedrijven integreren een duurzame aanpak op directieniveau. Heel concreet betekent dit dat er nood is aan managers en verantwoordelijken die op diverse vlakken zoals aankoop, financieel vlak,... duurzaamheid kunnen integreren.

Kunt u hiervan een praktijkvoorbeeld geven?

Spadel¹ is hier een mooi voorbeeld van, zij rapporteren niet alleen over wat ze bereikt hebben maar ook waar ze aan werken naar 2020 toe. Zij hebben een duurzaamheidsrapport op hun website staan

¹www.spadel.com/duurzame-ontwikkeling/, andere voorbeelden op www.quadrantplatform.be

Arne Hendriks, 'The incredible shrinking man'

Arne Hendriks voert een artistiek/wetenschappelijk onderzoek in verband met het verkleinen van de ecologische voetafdruk. Hij speelt met het idee om de mens kleiner te maken zodat we minder plaats innemen op de aarde. De nieuwe mens zou 50 cm groot zijn.

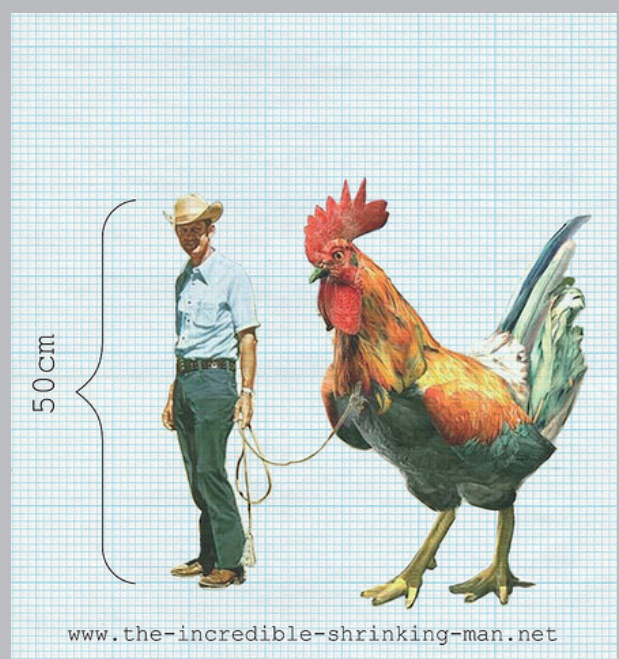
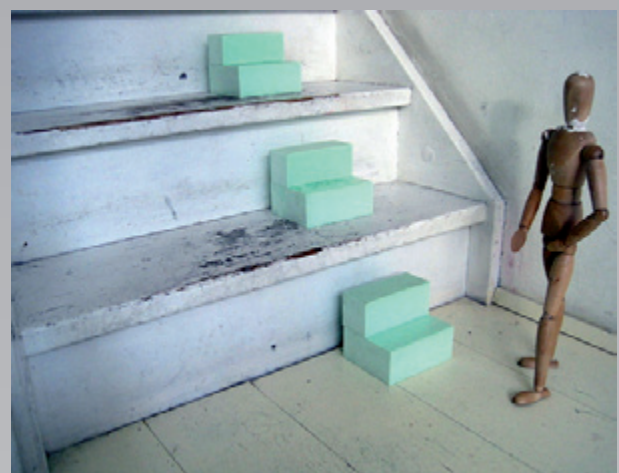
Op Hendriks' website staan een aantal onderzoekers opgesomd die met het idee spelen om via de moderne wetenschap de mens kleiner te maken. De site toont een aantal invalshoeken en speculatief design om die drastische stap te onderzoeken.

Volgens berekeningen zou de mens van 50 cm slechts 2% van de calorieën nodig hebben van wat de mens vandaag behoeft. Dus één portie eten van vandaag zou 50 kleine mensen kunnen voeden.

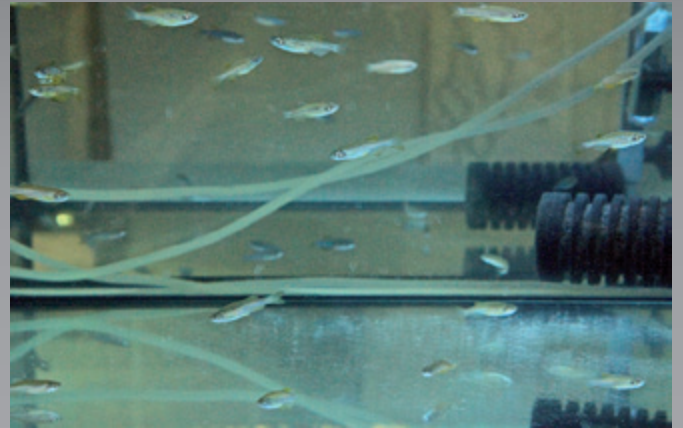
Hendriks maakt 'inleeftaferelen' zodat we ons kunnen voorstellen hoe het is om 50 cm groot te zijn. Hij werkt aan de oprichting van een restaurant waar zowel porties voor de normale mens staan opgesteld als porties voor de 50 cm grote mens. Voor de expo 'Food Forward' in Den Haag ontwierp hij een kippenhok met reuzeneieren. Hoe zullen we een reuzenkip klaarmaken? Hoe gaan we ze vangen en slachten? 'Eén kip zal 100 mensen van eten kunnen voorzien. En van één omelet zullen 30 tot 35 mensen kunnen eten.' In diezelfde expo was er een balkon met minigroenten, dat balkon was een reuzentuin voor de nieuwe mens. Ook was er een tafel met trappen naar het hart van een zonnebloem. Dit alles werpt de vraag op hoe we ons als kleine mens verhouden tegenover de ingrediënten van vandaag.

De mens wordt volgens Arne Hendriks ook steeds groter. Dat blijkt o.a. uit het design van stoelen en meubelen van na de Eerste Wereldoorlog.

Maar we groeien niet alleen letterlijk door onze voedingswijze, we streven op cultureel vlak ook naar 'groter worden'. In 2003 is er in de VS een wet goedgekeurd waardoor kleine kinderen die perfect gezond zijn groeihormonen kunnen voorgeschreven krijgen.

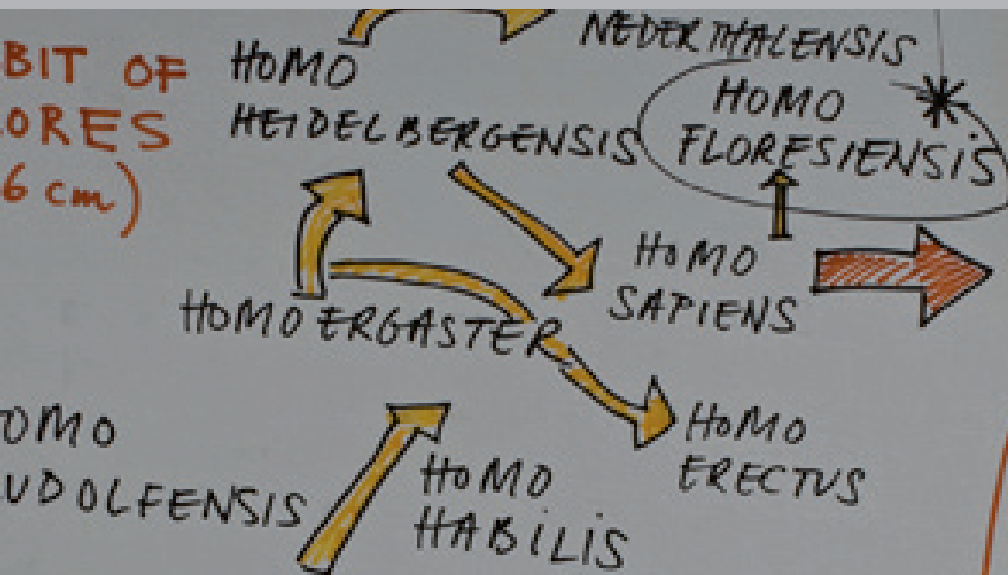
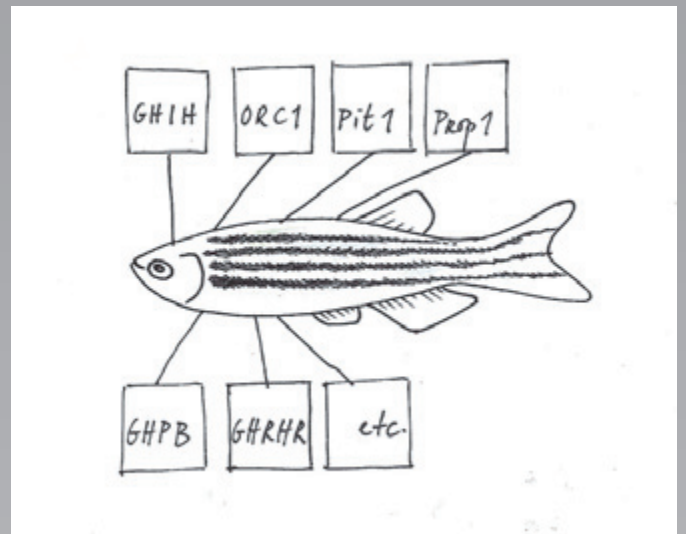
Arne bestudeert ook de chemie en de anatomie van het 'klein' zijn bij bestaande afwijkingen (bv. bij pygmeeën). Bepaalde dwergenstammen leiden volgens hem toch een degelijk leven mét een groei-afwijking. Hij denkt ook na over de manier waarop we een dergelijke kwaliteitsvolle 'groeirem' via artificiële technieken in de mens kunnen inbrengen. Op 'Food Forward' heeft hij een 'Somasotosin Zebrafish farm' opgesteld die hormonen en signaalmoleculen kan produceren die onze groei kunnen remmen.

Naast de vele ecologische voordelen van kleine mensen zijn er natuurlijk ook een aantal obstakels. Hoe intelligent zijn we met een kleiner brein? Hoe beschermen we ons tegen grotere soorten? Hoe passen we onze leefomgeving aan?

Arne zoekt het allemaal uit in zijn eigenzinnig wetenschappelijk-artiestiek onderzoek en probeert oplossingen te vinden om dit speculatieve project zo realistisch mogelijk te onderbouwen.

<http://www.the-incredible-shrinking-man.net>

HOMO SINDHIENSIS

Perhaps, Evolution is already experimenting itself with a small size but then it is a new species.

AUSTRALOPITHECUS AFRICANUS   AUSTRALOPITHECUS GARHI

(NEW HUMAN) SPECIES!?

To Darwin A Simh have a fact

Kristof DEWAELE

docent biotechnologie en psychoanalyse, duurzaamheidscoördinator, Katholieke Hogeschool Zuid-West-Vlaanderen (KATHO)

'Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de student niet alleen de nodige 'body of knowledge' meekrijgt, maar ook de noodzakelijke kerncompetenties die horen bij een duurzaam hoger onderwijs, zoals creativiteit, flexibiliteit, kritisch denken, multidisciplinariteit en systeemdenken?'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Gezien de maatschappelijke evoluties (een steeds complexere samenleving waarin kennis heel snel verandert) en de noodzaak om naar een duurzamere samenleving te evolueren, zou het van weinig realiteitszin getuigen mocht het hoger onderwijs zich niet afstemmen op deze beweging. De veranderingen binnen het hoger onderwijs moeten zich volgens mij zowel situeren op het niveau van de 'content' als dat van de methodologie, hierbij rekening houdend met de verschillende belangrijke actoren (student, docent, werkveld, overheid, ...). Gezien het debat rond onderwijsinnovatie toch al een tijdje gaande is, lijkt het mij meer dan opportuun om daar de wagon rond duurzaam hoger onderwijs aan vast te haken. In wezen gaat het namelijk over hetzelfde: hoe kunnen we ervoor zorgen dat de student niet alleen de nodige 'body of knowledge' meekrijgt, maar ook de noodzakelijke kerncompetenties die horen bij een duurzaam hoger onderwijs (DHO) (zoals creativiteit, flexibiliteit, kritisch denken, multidisciplinariteit en systeemdenken).

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen? Hoe pakt u dit als duurzaamheidscoördinator aan bij KATHO?

Zeker in het buitenland (ik denk dan aan de koplopers Noorwegen, Denemarken, Zweden, ..., maar ook het Verenigd Koninkrijk en Nederland) is 'sustainable higher education' (SHE) al lang geen loos begrip meer. Bij KATHO wordt DHO naar verschillende domeinen vertaald. Enerzijds kan je de hogeschool zien als een bedrijf waarbij de infrastructuur duurzaam moet zijn. Onze inspanningen op dit vlak werden vorig jaar bekroond met het behalen van het charter duurzaam ondernemen van de Provincie West-Vlaanderen. Het charter vraagt inspanningen op het vlak van zowel ecologie (mobiliteit, water, energie, infrastructuur, ...) als communicatie, mensvriendelijk ondernemen, ... Anderzijds richten we ons op een duurzaam pedagogisch systeem. Dit betekent lesgeven óver duurzame ontwikkeling (DO), op een duurzame manier en met als doel studenten te vormen die mee helpen bouwen aan een duurzamere samenleving (én daarvoor de nodige kerncompetenties meekregen). KATHO heeft een duurzaamheidswerkgroep met vertegenwoordiging vanuit alle departementen én vanuit het directiecomité, aangevuld met de milieucoördinator en preventieadviseur. De werkgroep tracht accenten te leggen en concrete acties uit te werken. Daarnaast zie ik de taak van duurzaamheidscoördinator ook als een vertegenwoordiger in netwerken en het werkveld. KATHO zit in de stuurgroep van het event Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) van de Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij West-Vlaanderen,

het expertisecentrum rond DO van de Universiteit van de Verenigde Naties en werkt op Europees niveau aan de uitbouw van een expertisecentrum rond 'responsible living'* . Ook op het vlak van onderzoek trachten we principes van duurzame ontwikkeling toe te passen.

Kunt u een voorbeeld geven van een concreet resultaat?

Concrete voorbeelden vinden we terug in bv. het interdisciplinair keuzevak duurzame ontwikkeling, de dag 'vakoverschrijdende eindtermen' (VOET) van het departement lerarenopleiding met als thema duurzaamheid, de bachelorproef rond Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO), het multidisciplinair expertisecentrum Zorg en Technologie (die twee totaal verschillende disciplines koppelt), het inbouwen van vakken rond MVO en de terugkerende vormingssessies rond DHO op de professionaliserings-momenten voor docenten. Er is zeker nog een weg te gaan. Alles begint echter bij gemotiveerde docenten en vooral bij een bereidwillig directiecomité en een algemeen directeur met open en vooruitstrevende visie, waarvoor dank.

* www.the-netwerktufh.org

Riet VAN DE VELDE

milieucoördinator, hoofd Afdeling Milieu, Universiteit Gent (UGent)

'Een universiteit die aan het begin van de 21ste eeuw relevant wil zijn voor de maatschappelijke uitdagingen van haar tijd, moet studenten afleveren die vertrouwd zijn met duurzaamheidsvraagstukken, moet onderzoek stimuleren dat bijdraagt aan een sociaal-ecologische toekomst en uiteraard zelf het goede voorbeeld geven in de eigen bedrijfsvoering.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Een universiteit die aan het begin van de 21ste eeuw relevant wil zijn voor de maatschappelijke uitdagingen van haar tijd, moet studenten afleveren die vertrouwd zijn met duurzaamheidsvraagstukken, moet onderzoek stimuleren dat bijdraagt aan een sociaal-ecologische toekomst en uiteraard zelf het goede voorbeeld geven in de eigen bedrijfsvoering. De experts, de beleidsmensen en de ondernemers van morgen worden hier gevormd, de onderzoekers moeten hier de ruimte krijgen om duurzame oplossingen uit te werken voor de immense uitdagingen waar we voor staan. Daarom vind ik dat de UGent zich moet profileren als een universiteit die dit engagement moet aangaan met haar personeelsleden en studenten, met Gent als stad en met haar partners.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Als milieucoördinator zie ik inderdaad die groeiende aandacht. Naast bedrijfsvoering is er ook op vlak van onderwijs en onderzoek, toch de 'core business' van de universiteit, zeker interesse. Maar de maatregelen die tot nog toe genomen werden zijn te vrijblijvend, gedurfde maatregelen blijven uit en de doelstellingen moeten ambitieuzer.

Hoe wordt er binnen de UGent hieraan gewerkt? Hoe is het transitieproces binnen UGent tot stand gekomen?

De UGent engageerde zich om een duurzaamheidsplan op te maken met een langetermijnvisie op vlak van onderwijs, onderzoek en bedrijfsvoering. Voortbouwend op het stedelijk initiatief 'Gent klimaatneutraal in 2050' werd in het voorjaar van 2012 een proces gelanceerd onder de naam 'Transitie UGent'. Dit transitietraject krijgt de directe medewerking van een 150-tal experts, beleidsmensen en geëngageerde personeelsleden en studenten. Tijdens het proces werd tevens interactie opgezocht met bestaande initiatieven van andere universiteiten, de Stad Gent, het klimaatverbond van Gent, Ecocampus van de Vlaamse overheid, ngo's, vzw Plan C, ... Voor de thema's onderwijs, onderzoek, energie, mobiliteit, aankoop- en afvalbeheer en voeding werd gestart met de opmaak van een systeemanalyse. Wat zijn per thema de dominante culturen, structuren en praktijken? Wat gebeurt nu al op vlak van duurzaamheid? Waarmee houdt

het huidige universiteitsbeleid rekening? Hoe verhoudt het huidige beleid zich ten opzichte van de algemene problematiek die zich stelt? Wat beweegt rondom ons, in het bijzonder in de stad waarin we werken en in het onderwijs- en onderzoekslandschap waarin we opereren? Vervolgens werden per thema toekomstbeelden uitgewerkt, waar we met zoveel mogelijk UGent'ers naartoe willen groeien. Ten slotte werd een transitiepad uitgewerkt met tal van projecten die de bal kunnen doen rollen, het denkwerk zichtbaar kunnen maken, de communicatie op gang kunnen brengen en innovatie kunnen stimuleren.

Het project Transitie UGent wil een drijvende kracht zijn om de bestaande beleidsplannen rond milieu, duurzaam energiebeheer, mobiliteit, gender en diversiteit, ... te versterken en moeilijkere thema's mee in het bad te krijgen. Het wil een kader scheppen waarbinnen nieuwe initiatieven spontaan beginnen groeien, een fenomeen dat zelfs nu al zichtbaar is.

Kunt u een voorbeeld geven van een concreet resultaat?

Tijdens het voorbije werkjaar kwam er een online kringloopwinkel, werd een duurzaam wagenparkbeleid goedgekeurd, ondertekenden meer dan 80 onderzoeksgroepen een duurzaamheids-pact, startten we samen met Umicore een project rond 'urban mining', werd het project duurzame vis@ugent gelanceerd, werden gesprekken met de Stad Gent opgestart over het omvormen van een straat in een studentenplein, waren de studentenvereniging UGent1010 en GSR actiever dan ooit bezig met duurzaamheidsprojecten, ... Maar het belangrijkste is dat het project Transitie UGent een plaats kreeg in het nieuwe strategische plan van de UGent. De omvang en het enthousiasme van Transitie UGent was het bestuur niet ontgaan. In het kader van het strategisch plan zal nu een duurzaamheidsvisie voor de UGent worden uitgewerkt en zal een duurzaamheidsplatform worden uitgebouwd. Hierdoor kan expertise nog meer gebundeld worden, het draagvlak nog vergroot worden, enkele acties bijkomend ondersteund worden en kunnen de krachten gebundeld worden met ander partners door het afsluiten van samenwerkingsverbanden.

Jan DE MAESENEER

voorzitter Vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnsgezondheidszorg, vice-decaan Strategische Planning – Faculteit Geneeskunde en Gezondheidswetenschappen, Universiteit Gent (UGent), secretaris-generaal The Network: Towards Unity for Health*, huisarts (deeltijds) Wijkgezondheidscentrum Botermarkt - Ledeborg

'De hulpverlener van vandaag moet een 'reflective practitioner' zijn, met aandacht voor duurzaamheid van interventies. Dit geldt niet alleen in de zorgverlening: ook van ingenieurs, actoren in het onderwijs en onderzoekers wordt eenzelfde maatschappelijke betrokkenheid en kritische ingesteldheid verwacht.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

De aandacht voor duurzame ontwikkeling in het hoger onderwijs is heel belangrijk, maar het gaat hierbij niet alleen over ecologische dimensies: sociaal-economische en culturele aspecten van duurzame ontwikkeling verdienen evenzeer onze aandacht. Doelstelling is het ontwikkelen van een maatschappij met voldoende gevarieerde toegankelijke jobs, met toegankelijke en kwaliteitsvolle zorgverlening, met de noodzakelijke sociaal-culturele verbinding en sociale cohesie.

Hoe kan het onderwijs hiertoe bijdragen? Een onderwijsproject moet altijd vertrekken van een kritische analyse van relevante ontwikkelingen in de samenleving. Vanuit deze maatschappelijke analyse worden toekomstgerichte doelstellingen voor een onderwijsproject geformuleerd. Afgestudeerden moeten hieraan beantwoorden op het vlak van kennis, vaardigheden en attitudes. In een recent verschenen rapport heeft een commissie van experts aangegeven wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn voor de opleiding van gezondheidswerkers in de 21ste eeuw. 100 jaar geleden was de opleiding vooral gebaseerd op 'science'. In de jaren '60 van voorgaande eeuw oriënteerde ze zich steeds meer op probleemoplossing. Vandaag moet de opleiding meer aandacht besteden aan de 'systeemcomponenten' die het zorgsysteem en de kwaliteit ervan bepalen. De maatschappij verwacht dat we studenten opleiden die een rol kunnen spelen als 'change agent', dit betekent dat ze in staat zijn om de systemen waarin ze werken kritisch te bevragen en de kwaliteit ervan permanent te verbeteren (zie: www.thelancet.com: Vol. 376; december 4; 2010). De hulpverlener van vandaag moet een 'reflective practitioner' zijn, met aandacht voor duurzaamheid van interventies. Dit geldt niet alleen in de zorgverlening: ook van ingenieurs, actoren in het onderwijs en onderzoekers wordt eenzelfde maatschappelijke betrokkenheid en kritische ingesteldheid verwacht.

Op het vlak van onderwijs wordt dit vertaald naar een meer interdisciplinaire benadering met toenemende aandacht voor interprofessionele onderwijsactiviteiten.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering?

In de medische opleiding aan de Faculteit Geneeskunde en Gezondheidswetenschappen van de

* www.the-networktufh.org

Ugent zijn er een aantal geïntegreerde faculteitsoverstijgende onderwijsinitiatieven, zoals de week 'Gemeenschapsgerichte Eerstelijnsgezondheidszorg' waarbij studenten interprofessioneel een gemeenschapsdiagnose rond gezondheid in een bepaalde wijk in Gent stellen. Op het vlak van wetenschappelijk onderzoek werd in oktober 2011 professor Sara Willems in de 'Sociale ongelijkheid in gezondheidszorg' benoemd, met als opdracht onderzoek rond 'health equity'. Een probleem blijft dat de beoordeling van wetenschappelijk onderzoek gebeurt via een systeem van 'impact-factoren' die op geen enkele manier de maatschappelijke relevantie van het onderzoek representeren: dit is een contraproductief mechanisme voor duurzaamheid.

Welke rol speelt de individuele professor/lector/docent in deze heroriëntatie?

De rol van de lesgever is essentieel, maar hij/zij moet kunnen werken in een adequate onderwijscontext. Dit betekent dat vakgeoriënteerde opleidingsonderdelen moeten vervangen worden door geïntegreerde interdisciplinaire modules. Er moet ook meer aandacht zijn voor probleemgestuurd onderwijs, met tutorials, actief leren, bezoeken in de samenleving, studium generale, ... Er zijn vandaag twee belangrijke remmende factoren voor gemotiveerde professoren. De eerste is de flexibilisering van het onderwijs, waardoor het belangrijk gegeven dat 'leren een sociaal proces is', wordt gehypothekeerd (momenteel is er in vele opleidingen meer dan 10 tot 15% van de studenten in een geïndividualiseerd-traject). De tweede is de toenemende juridisering van de docent-student relatie, die kwalitatieve benaderingen bij de evaluatie onmogelijk maakt en waardoor men verplicht wordt een reductionistisch kwantitatief perspectief te hanteren.

Welke rol speelt de individuele instelling in deze heroriëntatie?

Instellingen moeten in hun personeelsbeleid de pijler 'maatschappelijke dienstverlening' beter valoriseren in het kader van een functioneel loopbaanmodel. De curriculum opbouw en onderwijsinfrastructuur moeten zich ook meer richten op werken in kleine groepen en projectmatig onderwijs. Ten slotte moet de instelling zich ook inschakelen in internationale samenwerking.

Het integrale interview met prof. Jan De Maeseneer kunt u nalezen op de website van Ecocampus. U vindt daar ook de nodige achtergrondinformatie en verwijzingen naar interessante publicaties.

Michael Pinsky en Kortrijk Congé

Kortrijk Congé is een éénnachtfestival dat in 2009 uitzonderlijk buiten het stadscentrum van Kortrijk plaatsvond. De Engelse locatie-kunstenaar Michael Pinsky werd hiervoor aangetrokken. Als locatie koos hij het Evolis-bedrijventerrein, een terrein van 60 voetbalvelden groot en gelegen langs de E17 autosnelweg. Er werd een concertkuil gegraven voor 300 personen waar intieme optredens plaatsvonden, een grasheuvel-met-treden werd een tribune voor openluchtcinema, een natuurlijke talud werd een podium voor 500 zangers enzovoort.

Michael Pinsky maakte 4 duurzaamheidsmeters voor die nacht, door lichtkringen te projecteren op de hals van windturbines. 'De monometers', zoals hij ze zelf noemt, maten de milieu-impact van het festival. De lichtkringen toonden de ecologische implicaties die door het evenement zelf werden gegenereerd: het elektriciteits- en waterverbruik, de hoeveelheid afval en de hoeveelheid geluid die werden geproduceerd. Het was dus Kortrijk Congé zelf dat het werk van Pinsky activeerde, maar omgekeerd maakte Pinsky het evenement zichtbaar als 'levend organisme' en duurzaamheidsmeter tot ruim in de regio.

<http://www.michaelpinsky.com> | www.kortrijkconge.be

Michael Pinsky werd geslecteerd voor de Climate change award met 'Plunge' een werk dat de voorspelde stijgende zeespiegel in 3111 toont op belangrijke monumenten in London. De toeschouwers kunnen zich inbeelden hoe ze onder de imaginaire zeespiegel in 3111 zitten. <http://plungelondon.com/>

Noël VERCRUYSSÉ

hoofd Afdeling Hoger Onderwijs en Volwassenenonderwijs,
Departement Onderwijs en Vorming, Vlaamse Overheid

'De impact van hoger onderwijs en onderzoek op de maatschappelijke, sociale en economische omgeving wordt ten minste even belangrijk als het aantal afgeleverde diploma's en het aantal publicaties en citaties'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

De maatschappelijke functie van onderwijs in het algemeen - en hoger onderwijs en volwassenenonderwijs in het bijzonder - is jongeren en volwassenen op te leiden en uit te rusten met de nodige kennis, inzichten en vaardigheden die hen in staat moeten stellen om doorheen hun volledige levensloop een bijdrage te leveren aan het oplossen van de grote maatschappelijke uitdagingen. Bijna alle maatschappelijke vraagstukken kunnen onder de noemer van een transitie naar een duurzame samenleving gebracht worden.

Hogeronderwijsinstellingen bij uitstek vervullen een sleutelrol in die transitie vanuit vier invalshoeken: als onderwijsinstelling bij het verstrekken van onderwijs en het opleiden van jonge mensen, als onderzoeksinstelling bij het verrichten van wetenschappelijk onderzoek en het produceren van nieuwe kennis, als maatschappelijke organisatie bij het transfereren van kennis naar alle maatschappelijke sectoren en als operationeel productiebedrijf bij het reduceren van hun ecologische voetafdruk bij het uitvoeren van hun operaties.

Hoger onderwijs en onderzoek komen meer en meer uit hun ivoren toren en de impact van hoger onderwijs en onderzoek op de maatschappelijke, sociale en economische omgeving wordt ten minste even belangrijk als het aantal afgeleverde diploma's en het aantal publicaties en citaties. Maar zonder kennis en inzicht ook geen impact. Wereldwijd sluiten meer en meer universiteiten een maatschappelijk contract met de organisaties in hun omgeving. Het is de rol van de overheid en van het beleid om de hogeronderwijsinstellingen continu te appelleren aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en hen aan te sporen hun maatschappelijke functies nog beter, nog efficiënter en effectiever te vervullen. De beleidsmaatregelen moeten daarop afgestemd worden (financiering, regelgeving, kwaliteitszorg, ...).

Citaten Wim LAMBRECHTS

onderzoeker Hogeschool-Universiteit HUB

Spreker beleidsseminarie Ecocampus 'competenties voor duurzame ontwikkeling in hoger onderwijs', 13 december 2012

De disciplinaire structuur is misschien één van de barrières, maar het mag ons niet weerhouden om binnen deze huidige structuur werk te maken van de integratie van competenties voor duurzame ontwikkeling.

Sommige competenties voor duurzame ontwikkeling zitten al verwerkt in traditionele vakken. Maar je kan je de vraag stellen of studenten maatschappelijk verantwoord kunnen ondernemen als dit maar aan bod komt in 1 vak dat een equivalent heeft van 1 studiepunt, in een opleiding van 180 studiepunten.

Samenwerking is een competentie voor duurzame ontwikkeling. Maar je kan ook samenwerken rond een heel onduurzaam thema. Momenteel mist de beschrijving van de verschillende competenties duurzaamheid als richtinggevend kader.

Katrien DE MAEGD

voorzitter lerend netwerk lerarenopleiding, opleidingshoofd Bachelor in het Onderwijs: secundair onderwijs, Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB)

'De rol van het lerend netwerk lerarenopleiding is Educatie voor Duurzame Ontwikkeling uit te dragen naar zowel de lerarenopleidingen als naar het onderwijs zelf waar onze aspirant-leerkrachten aan de slag gaan.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Ik ben ervan overtuigd dat een transitie naar een duurzame samenleving dringend nodig is. Om duurzaamheidsvraagstukken en –oplossingen vandaag te begrijpen moeten we de complexiteit in kaart kunnen brengen. De wereld beter begrijpen om hem te veranderen, zelfs met kleine initiatieven, is geen zaak van het hoger onderwijs alleen. Het hoger onderwijs moet zich echter oriënteren naar duurzame ontwikkeling, omdat ook wij verantwoordelijk zijn voor de vorming van huidige en volgende generaties. Generaties die mee de samenleving vorm geven. Het hoger onderwijs bezit immers de 'knowhow', is een belangrijke maatschappelijke speler en verdiept zich in verschillende onderzoeksthema's. Hoger opgeleiden van morgen moeten mee de samenleving veranderen vanuit hun beroepsdomeinen, beleidsorganen, ...

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

In het onderwijs is verandering merkbaar: duurzame ontwikkeling is een onderwerp in lessen en cursussen in het onderwijs, van lager tot hoger (voor sommige vakken staat het onderwerp expliciet in de leerplannen). Een voorbeeld zijn de vakoverschrijdende eindtermen voor het secundair onderwijs. Die eindtermen werden geclusterd in verschillende contexten waaronder Omgeving en duurzame ontwikkeling als scharnier tussen het werken aan de lichamelijke en mentale gezondheid en de sociorelationele ontwikkeling enerzijds, en het begrijpen van en participeren aan de politiek-juridische, socio-economische en socioculturele samenleving anderzijds.

De actiecomponent, het aanzetten van studenten tot verandering, is echter nog te weinig aanwezig.

U werkt in het lerend netwerk lerarenopleiding aan een tool rond educatie voor duurzame ontwikkeling-competenties voor docenten. Op welke manier kan die bijdragen aan de heroriëntatie?

De tool is zo opgesteld dat de verschillende competenties gelinkt zijn aan de EDO-principes (Educatie voor Duurzame Ontwikkeling). De EDO-principes zijn een mogelijke leidraad om aspirant-leerkrachten handelingsbekwaam te maken om EDO in de scholen/klassen binnen te brengen. De verschillende principes zijn: nieuwe kennis opdoen, systeemdenken bevorderen, aandacht voor

waardeontwikkeling en emoties en ten slotte een hoge mate van actiegerichtheid.

De tool maakt het mogelijk om in debat te gaan met collega-lerarenopleiders over het concretiseren van 'Een leerkracht kan kritisch en met een open geest denken over maatschappelijke ontwikkelingen'. Dankzij het debat met verschillende lerarenopleiders in kleuter-, lager en secundair onderwijs kunnen het concept duurzame ontwikkeling en de bereidheid om dit in het curriculum op te nemen, zich verder verspreiden.

Wat is uw ambitie als trekker van het lerend netwerk lerarenopleiding; hoe ziet u de rol en invloed van zulk netwerk?

De rol van het lerend netwerk lerarenopleiding is om EDO uit te dragen naar zowel de lerarenopleidingen als naar het onderwijs zelf waar onze aspirant-leerkrachten aan de slag gaan.

Met het lerend netwerk werk ik verder samen aan een brochure zodat lerarenopleiders met de competenties en de principes aan de slag gaan. De eerste stappen lijken me het leren kennen van de verschillende principes via experts. We nemen daarbij ook de wijze waarop we omgaan met competenties onder de loep.

Cis VAN DEN BOGAERT

hoofd Departement Onderwijs, Universiteit Antwerpen (UA)

'Enkel lezingen organiseren is niet genoeg. Ze dragen bij tot bewustmaking, maar zetten daarom studenten nog niet meteen aan tot duurzaam handelen. We willen dat studenten ook ervaren hoe je in de praktijk problemen aanpakt en nieuwe inzichten, methodes of producten ontwikkelt.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Ik was student fysica in de jaren '70 van de vorige eeuw, de periode van de eerste oliecrisis. Ondanks deze en latere crisissen en de aanslepende mondiale ongelijkheid werd in de meeste opleidingen aan de universiteit lang geen aandacht besteed aan het thema duurzame ontwikkeling. Ook nu nog is het in vele curricula zoeken met een loep naar vakken of leeractiviteiten die op dat thema inspelen. Ik heb los van mijn opleiding het rapport van de Club van Rome 'Grenzen aan de groei' gelezen, niet lang nadat het werd gepubliceerd. Ik maakte in die periode ook kennis met het werk van filosofen zoals Ivan Illich en Paolo Freire. Dat bracht me het inzicht bij dat de manier waarop we ons onderwijs inrichten veel zegt over onze visie op sociale verhoudingen en op de relatie van de mens met zijn natuurlijke en technologische omgeving.

De vraag of het hoger onderwijs kan georiënteerd worden naar duurzame ontwikkeling hangt natuurlijk samen met de fundamenteel politieke vraag hoe wij een duurzame samenleving zien, en hoe we er naartoe kunnen evolueren. Op zijn minst kan het hoger onderwijs het debat daarover voeden, dankzij de wetenschappelijke expertise waarover het beschikt en dankzij zijn 'knowhow' in de overdracht en de ontwikkeling van kennis en vaardigheden.

Aan de Universiteit Antwerpen bent u als hoofd van het Departement Onderwijs mee verantwoordelijk voor een brede waaier aan domeinen: onderwijsbeleid en -organisatie, kwaliteitszorg en innovatie van onderwijs, de doctoraatsopleiding, onderwijsprofessionalisering (via ECHO, ExpertiseCentrum Hoger Onderwijs), enzovoort. Ziet u binnen het hoger onderwijs tekenen van verandering?

In visieteksten of opdrachtsverklaringen van instellingen in het hoger onderwijs vind je nu meestal wel verwijzingen naar duurzame ontwikkeling. Dat is een eerste stap. Je ziet ook dat universiteiten cursussen aanbieden waarin thema's als duurzaamheid worden aangesneden. Vaak zijn het dan keuzevakken in de vorm van een serie lezingen door experts uit verschillende vakgebieden. Het is goed dat zulk een aanbod voor studenten bestaat en dat het vaak ook open staat voor bredere groepen van geïnteresseerden uit het maatschappelijke veld. Het komt tegemoet aan een vraag naar betrouwbare, wetenschappelijk gefundeerde kennis en inzichten.

Maar alleen lezingen organiseren is niet genoeg. Ze dragen bij tot bewustmaking, maar stellen studenten daarom nog niet in staat tot duurzaam handelen. Daarom stellen we in de onderwijsvisie van onze universiteit studentgecentreerd en competentiegericht onderwijs voorop.

Studentgecentreerd onderwijs vertrekt vanuit de overtuiging dat studenten zich vragen stellen over hedendaagse problemen en uitdagingen en daarom willen leren. Studenten leren van docenten en van medestudenten, en ontwikkelen zo hun kennis en competenties. Het gaat dus niet alleen over kennis absorberen en weten hoe je bepaalde vraagstukken zou kunnen oplossen. We willen dat studenten ook ervaren hoe je in de praktijk problemen aanpakt en nieuwe inzichten, methodes of producten ontwikkelt.

Kunt u hiervan concrete voorbeelden geven?

We zien dat in de curricula van onze opleidingen meer activerende werkvormen worden gebruikt. Op bachelorniveau is dat bijvoorbeeld het uitvoeren van een leeronderzoek met groepjes studenten over concrete maatschappelijke problemen. Op masterniveau kunnen dat complexere projecten zijn rond cases die worden aangereikt vanuit het beroepsveld. Het thema duurzaamheid leent zich goed voor projecten waarin studenten vanuit verschillende disciplines met elkaar samenwerken. Ik hoop dat we dergelijk onderwijs de komende jaren meer als vanzelfsprekend dan als 'speciaal' zullen beschouwen.

Peter Tom JONES

burgerlijk ingenieur Milieukunde, doctor in de Toegepaste Wetenschappen onderzoeksmanager aan de Katholieke Universiteit Leuven (KU Leuven), pionier van verschillende transitienetwerken, auteur van boeken, opiniestukken en artikels

'Onderzoek en innovatie moeten meer worden aangestuurd vanuit maatschappelijke noden: 'challenge-driven'.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

De urgentie van de sociaal-ecologische duurzaamheids crisis is dermate groot dat een betere sturing van niet alleen het onderwijs, maar ook van het onderzoek essentieel is. Onderzoek moet daarom meer worden aangestuurd vanuit de maatschappelijke noden, de zogenaamde megatrends en mega-uitdagingen. Dit noemen we 'challenge-driven' onderzoek in tegenstelling tot zuiver marktgedreven onderzoek. Deze discussie werd ook in de Vlaamse Raad voor Wetenschap en Innovatie (VRWI) gevoerd, meer bepaald in de expertengroep eco-innovatie die via VRWI werd begeleid op vraag van Minister Lieten. In dat kader maakte ik het volgende voorstel. Laat de Vlaamse overheid:

- ★ *een sterkere selectie maken van welke domeinen prioritair moeten worden uitgebouwd in Vlaanderen in functie van maatschappelijke noden en sterkten/zwakten van het O&O landschap (onderzoek en ontwikkeling). Dit vermijdt verspilling en versnippering van middelen.*
- ★ *ook kansen bieden aan onderzoeksprojecten die een maatschappelijke meerwaarde hebben zonder dat zij onder de huidige marktomstandigheden meteen rendabel zijn voor private actoren. De maatschappelijke meerwaarde kan worden bepaald aan de hand van een vergelijking tussen een publieke en private kosten-batenanalyse voor een gegeven project.*
- ★ *onderzoeksprojecten steunen die niet alleen interdisciplinair zijn, maar ook diverse maatschappelijke actoren (middenveld, lokale overheden, burgers) betrekken waardoor het project transdisciplinair wordt (cf. 'Enhanced Landfill Mining', Gent/Leuven/Limburg Klimaatneutraal). Transdisciplinair onderzoek draagt bij tot de ruimere transitie, omdat zij continu draagvlakverbreding creëert.*
- ★ *bijdragen tot innovatieve regelgeving op Europees niveau. Door in bepaalde domeinen uit te blinken kan Vlaanderen een koppositie innemen in het onderzoek én in de evolutie in wetgeving die nodig is om de transitie te maken naar een 'low-carbon circular economy'.*

Concreet zou dit betekenen dat de overheid, vanuit de grote maatschappelijke uitdagingen, gericht oproepen lanceert om innovatieoplossingen voor deze uitdagingen te ontwikkelen ('challenge driven innovation'). De totstandkoming van de 'challenge-driven' oproepen moet op een transparante en participatieve manier gebeuren. Tijdens de opmaak van de oproepen moet

erover gewaakt worden dat de oproepen voldoende open gedefinieerd worden zodat meerdere consortia kunnen intekenen op een bepaalde oproep. Dit vermijdt de situatie waar een oproep 'op het lijf wordt geschreven' van één welbepaalde kennisinstelling of één welbepaald bedrijf. Deze relatief open oproepen worden ook meer en meer in de Europese context gehanteerd.

Ik ben ervan overtuigd dat deze methodiek op termijn een enorm verschil zou maken in Vlaanderen. Bovendien zou dit ook positieve gevolgen hebben voor de evolutie van het onderwijs inzake duurzaamheid. Wanneer onderzoeksgroepen hun onderzoekskeuzes in toenemende mate laten bepalen in functie van de megatrends en de mega-uitdagingen, dan zal dit ook leiden tot het in vraag stellen en bijpassen van het onderwijsaanbod aan de universiteiten en hogescholen.

Jef PEETERS

doctor in de wetenschappen en master wijsbegeerte, oud-docent en thans nog vrijwillig onderzoeker aan de Katholieke Hogeschool Leuven (KHLeuven), actieve deelnemer in verschillende transitienetwerken, auteur van het boek 'Een veerkrachtige samenleving'

'Duurzame ontwikkeling moeten we vandaag verstaan als een maatschappelijke systeemverandering of transitie, de transitie van het hoger onderwijs is hiervan een deelproces.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Het uitgangspunt moet zijn dat we vandaag duurzame ontwikkeling verstaan als een maatschappelijke systeemverandering of transitie, waarvan de transitie van het hoger onderwijs een deelproces is. Dat impliceert nogal wat, en volgende aspecten wil ik in ieder geval benadrukken:

- ★ *Bij een maatschappelijke transitie gaat het niet om een stapsgewijze verbetering van wat er bestaat, maar om een fundamentele verandering op basis van een culturele paradigmaverandering.*
- ★ *Een cruciaal element daarin is het herdenken van wat er nodig is om een 'goed leven' te leiden en daarbij af te stappen van de eenzijdig economische invulling daarvan vandaag. Dat impliceert onmiddellijk een bredere oriëntatie van het hoger onderwijs, eerder dan een focus op functionele noden op korte termijn. Anders gezegd: ook het hoger onderwijs moet een leerschool voor het leven zijn, en dus ruimte bieden voor open leerervaringen, los van reeds bepaalde doelen.*
- ★ *Wat de wetenschappelijke onderbouwing betreft, moeten complexiteit en systeemdenken algemene uitgangspunten worden voor hoger onderwijs.*
- ★ *Daarmee verbonden wordt interdisciplinariteit een leidend principe.*
- ★ *Dat vertaalt zich ook naar onderwijsvormen die meer gericht zijn op coöperatie en co-creatie dan op individuele competentieverwerving. Dat laatste zou dan eerder een impliciet gevolg moeten zijn van het eerste.*

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Het voornaamste vandaag is wellicht dat het besef van een ernstige maatschappelijke crisis mensen aan het denken zet, wat tot uiting komt in allerlei groepen, trajecten en processen. Zo heb ik zelf ervaring met de weg die we afgelegd hebben met het Lerend Netwerk 'Oriëntatie van sociaal werk op duurzame ontwikkeling'. Ook Ecocampus getuigt hiervan.

Voor het kaderen van onderzoek biedt het recente onderzoeksrapport van het Instituut Samenleving en Technologie (IST) 'Wijze wetenschap' een goed vertrekpunt om vanuit een systeemanalyse over innovatie en transitie te gaan nadenken.

Het is belangrijk dat dergelijke verschuivingen in de denkkaders bezig zijn. Zo zullen zij ook een invloed kunnen uitoefenen op de financieringsmechanismen die nu nog met criteria werken uit de gangbare denkkaders.

Is competentiegericht onderwijs geschikt om studenten te vormen die in staat zijn om een duurzaam antwoord te bieden op de hedendaagse mondiale uitdagingen?

Hierboven heb ik al gewezen op het belang van coöperatie als een leidend principe. Als je met competenties wil werken, dan moet je ze allereerst ontdoen van het 'individualistische' kader. Verder moeten ze breed genoeg omschreven worden, breder dus dan een te louter functionele invulling, en verbonden worden met een waardenoriëntatie.

Maar in plaats van voor competenties wil ik eerder pleiten voor een 'capabilities'-benadering omdat die opener is en daarbij meer mogelijkheden biedt om het rechtvaardigheidsaspect van duurzame ontwikkeling te vertalen naar het onderwijs.

Kunt u een aantal voorbeelden geven van vernieuwende onderwijsmethodieken die kunnen bijdragen aan de vorming van zulke studenten?

Tot nu toe werd duurzame ontwikkeling vooral gezien als een 'thema' dat binnen het curriculum aan bod zou moeten komen. Kennis over het thema blijft uiteraard belangrijk, maar we zijn vooral toe aan een visie die hoger onderwijs oriënteert op een transitie naar duurzame ontwikkeling. Dat houdt o.m. in dat de confrontatie met die uitdaging voor de samenleving een essentieel aspect wordt van hoger onderwijs, dus weg van de te grote vrijblijvendheid waarin disciplines zich vandaag ontwikkelen. Tegelijkertijd mag het niet om een enge oplossingsgerichte benadering gaan. Het moet om open leerprocessen gaan, waarin door de confrontatie met de maatschappelijke uitdagingen de eigen opvattingen en handelwijzen in het geding zijn, niet alleen voor de studenten maar voor heel de onderwijsgemeenschap.

Dan kom je uit bij vormen van projectonderwijs over de hokjes van de disciplines heen en met methoden die systeemdenken hanteerbaar maken.

Dit interview en bijlage nl. de 'capabilities'-benadering, kunt u nalezen op de website van Ecocampus. U vindt daar ook de nodige achtergrondinformatie en verwijzingen naar interessante publicaties.

Buster Simpson,
'Hudson River Purge 1983- 1991, lake Placid NY'

Buster Simpson is vooral bekend door zijn iconisch werk 'Hudson River Purge'. In 1983 ondernam hij een humoristische actie en gooide verschillende alkalische kalksteentabletten in de Hudsonrivier. Het was een metafoer om de zure neerslag aan te klagen.

Hij diende verschillende artistieke masterplannen in bij stadsbesturen om bij te dragen aan stedelijke vernieuwingsprojecten. Zijn projecten zijn op maat van de omgeving waarvoor ze worden gemaakt. Na een grondige studie van de omgeving via plannen en landschapsinventarisaties integreert hij ecologische, historische en sociale kenmerken van het gebied in een ontwerp. Hij betreft vaak andere (lokale) kunstenaars die hun schouders mee onder zijn kunst-masterplannen zetten. Zo diende hij een masterplan in met als titel 'Poetic Utility' voor een stadsvernieuwingsproject in Seattle. In dat plan onderstreept hij de belangrijke maatschappelijke rol die voor kunstenaars kan weggelegd zijn in cocreatie met overheden en stadsplanners.

Volgens Buster Simpson zijn kunstenaars sterk in communiceren, uitvinden en faciliteren. Dankzij hun creativiteit zijn ze in staat om moeilijke problemen op te lossen. Volgens Simpson kunnen kunstenaars dan ook meer betekenen voor landschaps- en stadsprojecten. Hij geeft een aantal suggesties en voorwaarden mee hoe ze een meer inhoudelijke en innovatieve boost kunnen geven aan projectontwikkeling. Hij vindt dat kunstenaars er vaak pas worden bijgehaald als het te laat is.

<http://www.bustersimpson.net/poeticutility/poeticutility-bustersimpson1998.pdf>

Buster Simpson, 1997-2005 'Growing vine street'
Streetscape / Art Master Plan Seattle, WA

Buster Simpson, 'Host Analog 1991', Oregon Convention Center, Portland, Oregon.

'Host Analog' is een dynamische stadsculptuur. Het werk gaat over de dynamische verplaatsing en integratie van natuur- naar stadslandschap.

Een grote omgewaaide Douglasspar uit de 'Bull Run Watershed' in Portland (Verenigde Staten, Oregon) werd in stukken gezaagd en naar het stadscentrum van Portland verhuisd. Portland wint water uit de Bull Run rivier die uit het woud stroomt waar de Douglasspar enkele honderden jaren heeft gestaan. Hetzelfde water dat de boom heeft gevoed tijdens zijn leven in het woud, voedt nu het nieuwe leven dat ontstaat uit de biomassa van het rottend hout van diezelfde spar. De rottende boom was al gastheer geworden van verschillende organismen uit zijn natuurlijke omgeving in het woud. In hun nieuwe omgeving worden de grote houtblokken nu bovendien gastheer van stadsorganismen.

Ilse LOOTS

hoogleraar sociologie, voorzitter van de Stuurgroep Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO), lid van het Instituut voor Milieu en Duurzame Ontwikkeling (IMDO), lid van de Raad Dienstverlening, Universiteit Antwerpen (UA)

'Duurzaamheidsvraagstukken zijn vaak sociale dilemma's: je moet als groep kunnen gaan voor bepaalde maatregelen en dat vergt afspraken met anderen.'

Wat is uw visie, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Ik ben als sociologe al wat langer vertrouwd met milieu-onderwerpen en volg met belangstelling de doorwerking van de concepten duurzame ontwikkeling en MVO in wat docenten en studenten bij ons doen en laten. De universiteit heeft bovendien in de eigen bedrijfsvoering een maatschappelijke voorbeeldrol. Er groeiden aan alle universiteiten de afgelopen jaren boeiende initiatieven.

De toegenomen aandacht in Vlaanderen voor duurzaamheid in het hoger onderwijs is een goede zaak, vooral waar ze veeleer stimulerend dan toezichhoudend werkt. Discours blijkt genoeg voorhanden rond het thema; de ingezette vernieuwing moet nu vooral handen en voeten krijgen. Hoe dat waar te maken met beperkte budgetten en personeel dat de handen meer dan vol heeft met veel andere dingen? Het blijft mijn bezorgdheid voldoende ruimte te vinden voor de combinatie van het strategische met het operationele niveau. Des te crucialer is het om duurzame ontwikkeling en MVO als evident en hedendaags te kunnen kaderen en labelen.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Hoewel het altijd beter kan, is aanzienlijke vooruitgang geboekt: in de keukens van de universiteit en in de catering; in het uitbouwen van meer en betere fietsenstallingen en zelfs het inruilen van een parkeergarage; in het verbruik van water, elektriciteit, gas en papier; in de aandacht voor duurzaam human resource management; in sensibiliserende onderwijsactiviteiten van en voor studenten; in de aanstelling van een personeelslid voor duurzame ontwikkeling.

Ik wil toch ook even wijzen op initiatieven die er al langer zijn. Meer bepaald op de traditie die mijn universiteit heeft op het vlak van aandacht voor milieu en ontwikkeling, voor de stad als bijzondere leefomgeving, voor kansarmoede, voor diversiteit en gender, voor Noord-Zuid, in onderwijs, onderzoek en dienstverlening. We zouden best wat trotser mogen zijn. De zichtbaarheid van de stappen in duurzame ontwikkeling en MVO moet absoluut vergroot worden.

Hoe verhoudt maatschappelijk verantwoord ondernemen zich tot duurzame ontwikkeling?

Duurzame ontwikkeling is sedert 1999 met het Copernicus charter expliciet een leidraad voor de UA. Om kenbaar te maken dat we het vanuit de organisatie als een maatschappelijke verant-

woordelijkheid zien, gebruiken wij de term MVO. De O staat veeleer voor 'organiseren' dan voor het gebruikelijke 'ondernemen', omdat de universiteit nu eenmaal geen bedrijf is. Het blijft toch een wervend begrip voor wie zo kan of wil aanschuiven vanuit een meer economisch perspectief. Tegelijk willen we aan woorden niet te veel tijd besteden. Missie, visie én deze definities zijn weliswaar essentieel, maar al voldoende expliciet gemaakt in de opdrachtverklaring en basisengagementen van de instelling. Onze werking sluit bijgevolg veeleer bij de meer concrete punten aan (zie volgende vraag).

Hoe is de Stuurgroep MVO aan de UA opgestart en welke werking heeft ze nu? Hoe ziet u de invloed/impact van de stuurgroep MVO op de UA (v.b. bewustzijn bij personeel en studenten, beleid, dagelijkse werking, ...)?

De werking rond duurzame ontwikkeling en MVO aan de UA wordt geïnspireerd door beleidsdocumenten en krijgt concreet vorm vanuit het beleid van de vice-rector en het college van beheer, diverse inhoudelijk betrokken departementen, de stuurgroep MVO en uiteraard ook eigen initiatief van personeel en studenten. Die stuurgroep is een denktank van gemotiveerde proffen uit verschillende wetenschapsgebieden aan de ene kant en relevante administraties aan de andere kant, zoals de milieudienst, het Instituut voor Milieu en Duurzame Ontwikkeling (IMDO), het departement Universiteit en Samenleving. Samen bestrijken we de 3 pijlers van duurzame ontwikkeling – in hun onderlinge samenhang. De werking draait dus niet alleen rond milieuaspecten. Een voorbeeld. De internationalisering van de academische wereld is onmiskenbaar, maar het stimuleren van milieuvriendelijkere verplaatsingen dan met het vliegtuig, moet jonge mama's of papa's niet onnodig lang van thuis weghouden als ze dat niet willen. Bij inspanningen voor de 'planet' moet er ook oog zijn voor de 'people'-aspecten.

De werking van onze stuurgroep is bewust niet alleen gericht op adviesverlening, maar ook op heel concrete initiatieven rond onderwijs, dienstverlening en de eigen bedrijfsvoering. We zoeken de kansen op waarvoor zowel ambitie als realiteitszin nodig zijn. Haalbare initiatieven waarmee ook kan worden uitgepakt en met mensen die er spontaan warm voor lopen. Zo werken docenten uit verschillende faculteiten aan onderling uitwisselbare modules rond duurzaamheidsvraagstukken in het Antwerpse havengebied. Zonder verplichting, vrijwel zonder extra inspanningen. De bloemlezing van alle docenten samen zorgt wel voor interessant nieuw illustratiemateriaal voor hun studenten.

We werken dus veeleer 'bottom-up' dan 'top-down'. Een belerende toon komt bovendien weinig sympathiek over; we willen via positieve actie voortgang maken. Ook zijn duurzaamheidsvraagstukken vaak sociale dilemma's: je moet als groep kunnen gaan voor bepaalde maatregelen en dat vergt afspraken met anderen. Het aanwrijven van een individueel schuldgevoel bij personeel of studenten is dan geen correct signaal. Ook is duidelijk dat huidig gedrag ingebakken kan zitten in 'het systeem' en milieubelastende gewoonten dus maar moeizaam kunnen doorbroken worden. Het zijn dan veeleer voorbeeldprojecten en experimenten die de routine kunnen doorbreken. Op termijn zorgt dat hopelijk voor meer structurele verandering.

Frederik DE DECKER

stafmedewerker Onderwijs, Associatie Universiteit Gent (AUGent).

'De combinatie van kennis en inzicht, vaardigheden én attitudes zal anders zijn voor bv. een ingenieur dan voor een leraar. Deze competenties moeten dus duidelijk omschreven worden in de domeinspecifieke leerresultatenkaders en daarin afgetoetst worden met het werkveld en in internationaal perspectief.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

hogeronderwijsinstellingen hun rol als maatschappelijke actor ter harte nemen – en eerlijk gezegd, ze mogen dit wat mij betreft nog meer doen dan nu al het geval is – dan kunnen ze niet anders dan zich helemaal op duurzame ontwikkeling oriënteren. Voor de jongeren van nu wordt werk maken van de uitdagingen van morgen stilaan een evidentie, een inherent deel van hun leven. Dan kan het toch niet anders dan dat één van de meest vormende periodes uit hun leven daar volop op inzet, hen daarin uitdaagt en hen ondersteunt in hun denken.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Ik merk inderdaad – gelukkig! – veranderingen in het hoger onderwijs. Vaak komen die er onder druk van studenten, jonge onderzoekers of andere junior medewerkers. Ze aanvaarden niet langer dat hun hogeschool of universiteit aan de zijlijn blijft staan in wat voor hen een van de belangrijkste topics van het moment is. De UGent bijvoorbeeld zette, op aansturen van de studentenvereniging UGent1010, een grote 'transitie-oefening' op poten. Dit project wordt mee gedragen door diensten uit de centrale administratie en het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (CDO, onderzoekscentrum, nvdr.). Dat dit nu doorwerkt tot in het Strategisch plan waarin handelen in het perspectief van een duurzame toekomst centraal geplaatst wordt, is een belangrijk signaal dat dergelijke 'bottom-up' initiatieven wel degelijk effect kunnen hebben.

Wat is uw visie op de integratie van duurzame ontwikkeling in de domeinspecifieke leerresultatenkaders?

De fundamentele maatschappelijke verandering kan er volgens mij pas komen als ook in het onderwijs zelf volop gefocust wordt op duurzame ontwikkeling. Dit betekent dat toekomstige afgestudeerden uit het hoger onderwijs over de juiste competenties moeten beschikken om, vanuit hun vakgebied en binnen de context waarin ze professioneel aan de slag zullen gaan, bij te dragen aan die maatschappelijke transitie. Deze combinatie van kennis en inzicht, vaardigheden én attitudes zal dan ook anders zijn voor bijvoorbeeld een ingenieur dan voor een leraar. Daarom moeten opleidingen, in afstemming met het werkveld, omschrijven wat die competenties zijn en op welk niveau die bereikt moeten worden. Dit gebeurt liefst gezamenlijk op Vlaams niveau in de domeinspecifieke leerresultatenkaders waar ze afgetoetst worden met het werkveld en in internationaal perspectief. Daarnaast wordt, als onderdeel van de verplichte visitaties, ook nagegaan of wel degelijk alle afgestudeerden die domeinspecifieke leerresultaten bereikt hebben.

Kan u dit toelichten met een concreet voorbeeld?

Voorbeelden van een leerresultaat gelinkt aan duurzame ontwikkeling kunnen nu al gevonden worden in gevalideerde domeinspecifieke leerresultatenkaders, zoals in dat van de professionele bachelor bouw: het technisch onderhoud van een gebouw op een duurzame manier zelfstandig organiseren. In dit voorbeeld wordt echter niet geconcretiseerd wat dit dan voor die opleiding inhoudelijk betekent.

Maar de meeste tot nu toe gevalideerde domeinspecifieke leerresultatenkaders, zelfs diegene waarin je dit zou mogen verwachten (omdat ze zich richten op bijvoorbeeld energie of transport) hebben geen expliciete link naar duurzaamheid. Wel zijn er vaak verwijzingen naar multidisciplinariteit, maatschappelijke veranderingen, diversiteit en andere begrippen die gelinkt (kunnen) worden aan duurzaamheid.

Het ontbreken van een expliciete verwijzing naar duurzaamheid of – in die gevallen waar die wel al aanwezig is – het uitblijven van een operationalisering van de term 'duurzame ontwikkeling' op het niveau van de opleiding, betekent niet dat daar momenteel in die opleidingen geen aandacht aan besteed wordt. Er is alleen geen garantie dat het gebeurt en het wordt ook niet geëvalueerd. Dit is nog een belangrijke uitdaging bij het opmaken van de domeinspecifieke leerresultatenkaders.

Karine VAN DOORSSELAER

docent materialenleer en duurzame productontwikkeling binnen de opleiding Productontwikkeling, Faculteit Ontwerp-wetenschappen, Universiteit Antwerpen (UA, vanaf 10.2013)

Elli VERHULST

onderzoeker, onderwijsassistent rond duurzame productontwikkeling aan de opleiding Productontwikkeling, Faculteit Ontwerp-wetenschappen, Universiteit Antwerpen (UA, vanaf 10.2013) en adviseur duurzame innovatie bij shiftN

'Het is de morele plicht van universiteiten en hogescholen om te werken aan een duurzame maatschappij voor deze en komende generaties.'

Wat is, vanuit jullie persoonlijke en/of professionele achtergrond, jullie visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

De economische én ecologische problemen in onze maatschappij dwingen de overheid, de bedrijven en de consumenten om concrete stappen te zetten naar een duurzame maatschappij. Duurzaamheid in de meest brede betekenis van het begrip zou dan ook het richtinggevende kader voor educatie moeten vormen doorheen het volledige onderwijssysteem. De studenten van vandaag zijn de professionals van morgen. Waarden, normen, vaardigheden en kennis krijgen ze onder meer mee via de school. Het onderwijs en zeker het hoger onderwijs is dus een belangrijke bouwsteen voor een duurzame samenleving. Het is dan ook de morele plicht van universiteiten en hogescholen om te werken aan een duurzame maatschappij voor deze en komende generaties.

Zien jullie binnen het eigen werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

We merken steeds meer dat collega's zich bewust worden van de nood aan de integratie van duurzaamheid in de opleiding. Daarnaast zien we ook meer actie (of de intentie tot actie) om aan duurzaamheid aandacht te geven in hun lessen. De talrijke opkomst op evenementen zoals 'De kennis voorbij' - het symposium georganiseerd door Ecocampus en het Departement Onderwijs & Vorming - getuigen hiervan. Omdat er dikwijls nog geen algemeen draagvlak is vanuit de instelling of opleiding, blijft de aandacht op duurzaamheid vaak nog beperkt tot een paar gedreven docenten. De integratie van duurzaamheid op alle niveaus zou dus een attitude én prioriteit moeten worden bij elke hogeronderwijsinstelling.

Jullie werken aan de integratie van ecodesign in hogeronderwijsopleidingen, o.a. via de kit Ecodesign in het Hoger Onderwijs (EHO). Hoe kan die concreet bijdragen aan de heroriëntatie?

De EHO-kit biedt een concrete leidraad aan docenten, professoren, opleidingscoördinatoren en opleidingsraden om ecodesign te integreren in opleidingen. Deze basisgids bevat achtergrondinformatie over hoe je stap voor stap ecodesign integreert in een opleiding. Daarnaast bevat de EHO-kit ook fiches met diverse activerende werkvormen, leerinhouden en voorbeelden over hoe ecodesign in de praktijk kan worden toegepast.

De aanpak van de EHO-kit, met name het screenen van het curriculum op basis van een matrix opleidingsonderdelen-leerinhouden, is perfect toe te passen rond het bredere thema duurzame ontwikkeling. Ook de leerinhouden kunnen worden aangevuld. Na het doorlopen en invullen van de matrix krijgt men een mooi overzicht van de al opgenomen onderwerpen rond duurzame ontwikkeling in de diverse opleidingsonderdelen. Op die manier worden opportuniteiten duidelijk zichtbaar en kunnen mogelijke inhoudelijke hiaten in het curriculum aangevuld worden.

Wat zijn belangrijke stappen die in de toekomst kunnen worden gezet, en op welke partners en engagementen rekenen jullie?

Specifiek rond de EHO-kit zien wij een verdere samenwerking met OVAM en Ecocampus. Een vertaling van de EHO-kit naar bredere thema's zoals duurzame ontwikkeling of MVO, zou een meerwaarde kunnen betekenen voor de integratie van duurzaamheid in het hoger onderwijs. In het hoger onderwijs merken wij de positieve trend op dat heel wat docenten gedreven en gemotiveerd zijn om aandacht te geven aan duurzame ontwikkeling in hun lessen. Men stuit echter nog vaak op struikelblokken zoals te weinig tijd, middelen en/of kennis. Maar hindernissen zijn er om te counteren.

Een belangrijke stap zou zijn dat bij de evaluatie van de onderwijsinstellingen en opleidingen door de visitatiecommissies de aandacht ook gaat naar de integratie van alle facetten van duurzaamheid, en dat in de visie en de missie van de instelling, in het curriculum én ook in de organisatie van de instelling zelf. Op die manier wordt ook de 'top-down' benadering van integratie van duurzame ontwikkeling aangemoedigd.

Als ondersteuning voor de docenten is een platform zoals Ecocampus, waar kennis en ervaring uitgewisseld worden, een bijzonder grote meerwaarde. De uitdaging voor Ecocampus is om initiatieven te nemen die ervoor zorgen dat een grotere groep docenten hun weg vinden naar duurzame ontwikkeling, maar evenzeer om de kennis en ervaring vanuit verschillende disciplines te bundelen en te communiceren naar alle betrokkenen.

We hebben er alle vertrouwen in.

Roel VAN RAAIJ

secretaris van de Regiegroep 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling en Natuur en Milieueducatie', beleidsmedewerker bij het Ministerie van Economische Zaken, Nederland

'Bij complexe duurzaamheidvraagstukken gaat het veelal om de interactie tussen Onderwijs/Onderzoek, Ondernemers, Overheden, Onderdanen (burgers) en Organisaties (de 5 O's). Wij spreken dan over 'de diamanten vijfhoek'.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Een groene, duurzame economie. Dat is het wensbeeld van bedrijven, overheden, onderwijsinstellingen, burgers en maatschappelijke organisaties. Het is een wensbeeld, maar ook een urgentie: achter een financiële crisis schuilt immers ook een (nabije) crisis in grondstoffen, energie, water, biodiversiteit en het vraagstuk van eerlijke verdelingen. Een groene economie vraagt om het stimuleren van de Nederlandse economie en versterken van de internationale concurrentiepositie, zonder het natuurlijk kapitaal van onze aarde uit te putten. Werken aan een groene economie is de weg naar een economisch sterk, sociaal en mooi Nederland. Helaas is die groene economie nog ver weg.

Door gebrek aan samenhang en gebrek aan opschaling van goede, innovatieve en kansrijke initiatieven dreigt Nederland zijn internationale concurrentiepositie te verliezen. Voor een groene economie zijn zowel technologische ontwikkelingen als sociale innovaties van belang. Technologische ontwikkelingen leiden tot een afname van de uitputting van grondstoffen, van energie en van water, en dragen ertoe bij dat kringlopen worden gesloten. Sociale innovaties (complementair aan technologische ontwikkeling) omvatten de inzet van kennisontwikkeling, kenniscirculatie, leerprocessen en organisatorische vormgeving in verbindende netwerken en arrangementen. Die component is onontbeerlijk, duurzaamheid is mensenwerk. Het gaat niet alleen over technieken, maar ook om de achterliggende waarden, attitudes en handelingsvaardigheden. Partijen die werken aan technologische innovaties zijn (nog) onvoldoende aangesloten op de partijen die werken aan sociaal innovatieve processen om groene groei te realiseren. Ook beschikbare proceskennis en ontwikkelde competenties worden nog onvoldoende toegepast. Het komt er op aan partijen bij elkaar te brengen en hen uit te dagen nieuwe oplossingen voor maatschappelijke problemen te vinden. Hiervoor is een multi-stakeholder aanpak noodzakelijk. Bij complexe duurzaamheidvraagstukken gaat het veelal om de interactie tussen Onderwijs/Onderzoek, Ondernemers, Overheden, Onderdanen (burgers) en Organisaties (de 5 O's). Wij spreken dan over 'de diamanten vijfhoek'. Deze aanpak is effectiever, leidt tot meer draagvlak, creativiteit en efficiëntie en is daardoor uiteindelijk ook goedkoper, zo wijst onderzoek van bureau Arcadis uit. Ook het hoger onderwijs speelt hierin een belangrijke rol.

Werken aan een groene economie vraagt het vermogen om in ketens, systemen en verschillende schaalniveaus te denken. Het vraagt om competenties zoals creativiteit, omgaan met onzekerheden, oog hebben voor samenhang, processensibiliteit en het zoeken naar onverwachte ontmoetingen. Maar vooral ook: het productief maken van verbindingen tussen partijen, het smeden van onverwachte allianties en het bij elkaar brengen van partijen. Het kunnen en willen maken van afwegingen en keuzes voor de meest duurzame oplossingen. Versterking van bovengenoemde competenties krijgt vorm op twee niveaus: als beroepscompetenties voor een groene economie, die veelal leiden tot technische innovaties, en als burgercompetenties in een energieke samenleving, die tevens leiden tot sociale innovaties.

Uiteindelijk is competentieontwikkeling altijd afhankelijk van een specifieke inhoud en een specifieke context. In de uitvoering van ons Nationale ESD programma DuurzaamDoor (2013-2016) streven wij naar regionale duurzaamheidsnetwerken, en 'kennis- en educatie-deals', waarbij vertegenwoordigers uit de 5 O's elkaar opzoeken en samenwerken aan concrete activiteiten.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Voor de korte en middellange termijn heeft het Kabinet zijn uitgangspunten neergelegd in enkele beleidslijnen. Ten eerste de topsectoren en bijbehorende kennis- en innovatie-agenda's en Human Capital Agenda's, waarin overheid, bedrijfsleven en kennisinstellingen samenwerken. Ten tweede de Agenda Duurzaamheid die nationaal en internationaal (RIO+20) verschillende inhoudelijke beleidsvelden op koers zet. De concrete uitwerking van de Agenda Duurzaamheid en de uitwerking van Topsectorenbeleid worden o.a. zichtbaar in zgn. 'green deals' waarin de overheid met partijen in de samenleving nieuwe uitdagingen richting groene economie oppakt. En als laatste de Agenda Hedendaags Burgerschap die een richtpunt vormt als het gaat om sociale duurzaamheid.

Voor het onderwijs ligt de uitdaging om hier – in dialoog met bedrijven en overheden – hun bijdrage aan te leveren.

Het integrale interview met Roel Van Raaij kan u nalezen op de website van Ecocampus. Daar vindt u ook bijkomende achtergrondinformatie en verwijzingen naar publicaties en websites.

Lucien BOLLAERT

bestuurslid, Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie (NVAO)

'Het is essentieel voor het hoger onderwijs dat het zich voortdurend kritisch afvraagt wat zijn maatschappelijke relevantie is.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Vanuit mijn professionele achtergrond meen ik dat de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzaamheid een essentiële opdracht is die de kern van het hoger onderwijs raakt. Het hoger onderwijs is immers vanuit zijn missie van onderwijs, onderzoek en maatschappelijke en wetenschappelijke inbreng gericht op de creatie van kennis en inzicht in haar maatschappelijke context. Het is dus essentieel voor het hoger onderwijs dat het zich voortdurend kritisch afvraagt wat zijn maatschappelijke relevantie is. In een geglobaliseerde kennismaatschappij die nu reeds voor fundamentele uitdagingen staat, neemt duurzaamheid daar een centrale plaats in. Het gaat dan niet om een enge betekenis van duurzaamheid tot louter ecologie of om een hype, maar om duurzaamheid in zijn breedste betekenis, met inbegrip van de te verwerven competenties als kritisch en contextueel systeemdenken. Duurzaam hoger onderwijs kan niet anders dan kwaliteitsvol onderwijs zijn. Een belangrijke indicator van kwaliteit is immers de functionele duur van de verworven competenties. Duurzame competenties, en dus diploma's, houden dus de competenties in die op levenslang leren gericht zijn.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Er zijn duidelijk aanwijzingen dat duurzaamheid ingang vindt in het hoger onderwijs. Die zijn momenteel nog eerder terug te vinden in de opleidingen waar duurzaamheid sowieso deel uitmaakt van de curricula. Denk bijvoorbeeld aan de architectuur- en technologieopleidingen, evenals de opleidingen in milieu, (bio)chemie, energie en veiligheid. Meer en meer vindt men duurzaamheid ook op instellingsniveau in visie, missie en beleid terug. De beoordelingskaders die zowel op opleidings- als op instellingsniveau in Vlaanderen en Nederland in ontwikkeling zijn, spreken voor zich.

Hoe speelt NVAO hierop in?

De NVAO heeft in het toekomstige beoordelingskader op instellingsniveau het beleidsthema duurzaamheid ingeschreven als sowieso te bespreken tijdens de visitatie. Hoe en waar de instelling dit formuleert blijft tot de autonomie van de instelling behoren, maar evenzeer tot haar maatschappelijke verantwoordelijkheid. De NVAO voorziet de mogelijkheid om op beide niveaus (opleidings- en instellingsniveau) een bijzonder kwaliteitskenmerk te verkrijgen. De NVAO overlegt daarover in Vlaanderen met Ecocampus en andere ontwikkelaars van referentiekaders.

Thomas Lommée, 'Open Structures'

Thomas Lommée initieerde het Open Structures(OS)-project, een experiment dat wil nagaan of het mogelijk is om op een modulaire manier met verschillende ontwerpers aan één overkoepelend project te werken. Door de plannen uit te tekenen via een gemeenschappelijk OS-grid met standaardafmetingen maak je uitwisseling van stukken en componenten mogelijk. Op die manier stimuleer je collectieve creatie. Thomas Lommée ging op zoek naar de meest geschikte afmetingen voor dit grid en ontwikkelde in samenwerking met de 4d design afdeling van de VUB in Brussel een grid van 4 op 4 cm.

Het OS-project heeft een aantal basisregels dat milieuvriendelijke productie in de hand werkt. Zo mag er alleen geschroefd of geknoopt worden, of een andere techniek worden toegepast waardoor de onderdelen terug uit elkaar kunnen worden gehaald. Dat werkt hergebruik in de hand en maakt selectieve afvalverwerking makkelijker als een onderdeel defect of beschadigd geraakt. Die ontwerpfilosofie biedt een alternatief op de productiemethodes van de wegwerpmaatschappij.

Omdat de stukken los van elkaar worden ontwikkeld en apart kunnen worden gemonteerd, kunnen zij ook makkelijk worden hergebruikt in andere projecten. Het OS-project brengt als het ware diverse ideeën, creativiteit en innovatie samen in een collectieve meccano.

Thomas Lommée deelde zijn ervaringen via workshops met de 'Design Academy Eindhoven', de Voortgezette Opleiding Meubelontwerp in Mechelen en de 'Ecole nationale supérieure de création industrielle' in Parijs.

<http://www.intrastructures.net/>

Nico VAN DAMME

strategisch accountmanager voor de groene economie, Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB)

Duurzame ontwikkeling (DO) als expertisevak, DO duidelijk aanwezig en verplicht in alle cursussen, ervoor zorgen dat de leeromgeving en campus DO-georiënteerd is, DO- criteria voor projectwerking, DO complementair met Onderzoek en Ontwikkeling, DO in eindtermen, ICT maximaal toepassen door in te spelen op de sociale media of via een gamma online-cursussen in combinatie met 'webcoaching', enzovoort.

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Ik denk dat dit een 'must' is gezien de prominente rol die het hoger onderwijs kan opnemen binnen DO. Belangrijk hierbij is dat het hoger onderwijs zelf DO beleeft, doorleeft en uitdraagt: DO als expertisevak, DO duidelijk aanwezig en verplicht in alle cursussen, ervoor zorgen dat de leeromgeving en campus DO-georiënteerd is, DO- criteria voor projectwerking, DO complementair met Onderzoek en Ontwikkeling, DO in eindtermen, ICT maximaal toepassen door in te spelen op de sociale media of via een gamma online-cursussen in combinatie met 'webcoaching', enzovoort. Verandering begint bij de leef- en leeromgeving waarin men zich bevindt en de mogelijkheden die men aangeboden krijgt.

Ten eerste heeft het hoger onderwijs een belangrijke taak als opleider van de werknemers en leidinggevendenden van de toekomst. Er is nood aan een beter opgeleide beroepsbevolking, die in staat is zich snel aan te passen aan technologische ontwikkelingen en nieuwe vormen van werkorganisatie. Deze werknemers zullen namelijk over de juiste generieke en technische groene 'skills' dienen te beschikken om samen de transitie naar een groene economie en duurzame samenleving mogelijk te maken. Het toevoegen van duurzame accenten in het opleidingsaanbod is een belangrijke hefboom voor het versterken van de vaardigheden van werknemers met het oog op het invullen van de banen van de toekomst. Duurzame vaardigheden moeten steeds meer onderdeel zijn van de bestaande opleidingen. Concreet betekent dit dat bij alle opleidingen aandacht gaat naar de combinatie van de verschillende disciplines met milieu, veiligheid, duurzaamheid, materialen- en energiebeheer, eindigheid van grondstoffen, ruimtegebruik, kringloopeconomie en systeemdenken afgestemd op een aangepast arbeidsmarktbeleid.

Kan u een toegepast voorbeeld hiervan geven?

Duurzaam bouwen. Door de grote en directe impact van de vergroening op het opleidingsaanbod voor de bouwsector heeft de VDAB hieraan prioritair aandacht gegeven. In overleg met de bouwsector en de sociale partners van de bouwsector beslisten we tot een gezamenlijke aanpak voor de ontwikkeling van opleidingen die inspelen op de verduurzaming binnen de bouwsector. Naast een algemeen plan van aanpak, opende de VDAB in Hamme zijn eerste competentiecentrum

Duurzaam Bouwen. In samenwerking met andere opleidingsverstrekkers en industriële partners ontwikkelt de VDAB er nieuwe groene opleidingen. Het competentiecentrum Duurzaam Bouwen sluit aan bij de opdracht van de VDAB om in Vlaanderen een voortrekkersrol op te nemen in opleidingen voor groene jobs en beroepen van de toekomst. Eén van de partners hierin was de hogeschool KAHO Sint-Lieven uit Aalst. Samen met hen hebben we opleidingsmodules ontwikkeld voor het nieuwe beroep isoleerder ruwbouw en dak. Doelstelling van deze samenwerking was om de studenten op de hogeschool (toekomstige leidinggevenden) en de werkzoekenden die bij VDAB opleiding volgen (toekomstige bouwvakarbeiders) ieder op zijn niveau dezelfde inzichten te laten verwerven rond duurzame bouwtechnieken (bv. bouwknopen, isoleren, luchtdicht bouwen, ventileren,...).

Het integrale interview met Nico Van Damme kan u nalezen op de website van Ecocampus.

Véronique VANDENBOSSCHE

adviseur curriculum, Dienst Onderwijs, Erasmushogeschool Brussel (EhB)

'Waar bovenstaande initiatieven groeiden vanuit trekkers binnen de opleiding, is het nu de uitdaging om dit meer structureel hogeschoolbreed te ontwikkelen. Dit vraagt sensibilisering door professionalisering van het onderwijzend personeel.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Studenten opleiden tot humanistische, geëngageerde en kritische wereldburgers die hun vak onder de knie hebben en respectvol met mens en maatschappij omgaan, is onderdeel van de missie van de EhB. Deze missie werd vertaald in de onderwijsvisie waar waarden als begeestering, betrokkenheid en engagement voorop staan. Volle identificatie met de rol als beroepsbeoefenaar en engagement hiervoor zijn immers cruciaal bij de persoonsvorming van de student. Zowel de missie als de onderwijsvisie bieden vele mogelijkheden om het duurzaamheidsthema in te voeren in de curricula.

Aan de Erasmushogeschool Brussel heeft u o.a. de taak om duurzame ontwikkeling een plaats te geven binnen het curriculum. Hoe verloopt dit proces?

Momenteel werken we aan een hogeschoolbreed concept en generiek kader waarin het begrip wordt geëxpliciteerd en afgebakend. Hierin volgen we twee sporen met enerzijds aandacht voor inhoudelijke thema's (vb. kansarmoede, ontwikkelingswerk, ...) en anderzijds aandacht voor duurzame onderwijsvormen (projectonderwijs, zelfregulerend leren, transdisciplinair leren, ...). Concrete voorbeelden in de huidige curricula van de EhB zijn ten eerste het projectgestuurd onderwijs als activerende werkvorm binnen enkele opleidingen zoals communicatiemanagement en 'office management' en journalistiek. Ten tweede is er het onderzoek naar duurzaam materiaalgebruik en veiligheid binnen de podiumsector met aangepaste leerresultaten bij de podiumtechnieken. Het derde voorbeeld is specialisatie rond duurzame energie bij de industriële ingenieurs en daarnaast is er ook het 'evidence based' onderwijs binnen verpleegkunde en vroedkunde. Verder gebeurt er onderzoek rond duurzame recreatie binnen toerisme- en recreatiemanagement met vertaling naar de lespraktijk. Ook is er een vak persoonlijk engagement in communicatiemanagement en een persoonlijk ontwikkelingsplan in de lerarenopleidingen. De twee laatste voorbeelden zijn eindwerken voor non-profitorganisaties bij sociaal werk en Noord-Zuiduitwisselingen in de zorgsector.

Wat is van belang om dit proces goed te laten verlopen?

Waar bovenstaande initiatieven groeiden vanuit trekkers binnen de opleiding, is het nu de uitdaging om dit meer structureel hogeschoolbreed te ontwikkelen. Dit vraagt sensibilisering door professionalisering van het onderwijzend personeel rond onder meer systeemdenken. Verder wordt een praktische handleiding ontwikkeld om duurzame inhoud en methoden te

implementeren in de curricula. wordt een praktische handleiding ontwikkeld om duurzame inhoud en methoden te implementeren in de curricula.

Wat vertraagt de implementatie? Alle domeinen en geledingen van een instelling vereisen verandering in denkwijze en handelen. Daarom zet men niet alleen in op omgevingsfactoren, gedrag en vaardigheden maar vooral op de overtuiging, identiteit en visie van mensen. En dit is een traag proces. Bovendien vergen deze veranderingen ook bijkomende middelen die vandaag helaas onvoldoende beschikbaar zijn. Ook wordt er gelijktijdig op allerlei vlakken bijkomende eisen en verwachtingen gesteld aan het hoger onderwijs zodat het duurzaamheidsthema voortdurend moet dingen naar aandacht en prioriteitstelling. Kortom: de omvang van verandering, de korte termijn, de beperkte middelen en andere concurrerende eisen en verwachtingen vormen bedreigingen bij de uitrol van het duurzaamheidsthema.

Cesar Harada: 'De Protei: open hardware voor de oceanen'

Cesar Harada werkte op het Massachusetts Institute of Technology (MIT) toen de BP & Deepwater Horizon olieramp in de Golf van New Mexico plaatsvond. Hij kreeg de leiding van een team om nieuwe technologieën te ontwikkelen die dergelijke olievlekken efficiënter konden opruimen. De vissers die betrokken waren bij het opruimen van de olievlek kregen immers na een tijdje problemen met hun gezondheid.

Daaruit ontstond Harada's idee om via een netwerk van onbemande zeilschepen (drones) olievlekken op te ruimen met wind-energie. Hij ontwikkelde een zeilscheepje waarvan de hele romp meeplooit waardoor het heel kort tegen de stroom kon opvaren. Daardoor kon de boot wind vangen langs twee kanten, was hij heel stabiel en wendbaar. Dat is nodig om via korte zigzaggende bewegingen zoveel mogelijk olie weg te ruimen.

Wat het project écht bijzonder maakte, was dat het ontwerp volledig werd gedeeld via het internet. Op die manier konden ook andere mensen meewerken aan en nadenken over het prototype. Iedereen kon aanpassingen en verbeteringen aanbrengen zolang ze maar de 'Protei' merknaam vermeldden.

Dankzij de openheid van het ontwerp ontstonden ontwerpersgemeenschappen over heel de wereld (o.a. in ingenieursopleidingen, aan universiteiten en secundaire scholen). Zij werkten mee aan de 'Protei' om het ontwerp te perfectioneren en uit te breiden met nieuwe functies. Een voorbeeld is het aansturen van de 'Protei' vanop afstand met een smartphone. Daarnaast kon Cesar via 'crowdfunding' een volledig team tewerkstellen om de 'Protei' op grote schaal te ontwikkelen.

De 'Protei' werd ook multifunctioneel ontwikkeld. Hij kan o.a. metingen doen naar de gezondheid van koralen, plastic afval verzamelen en temperatuur meten.

Cesar doopte deze wereldwijde ontwerpstrategie 'Open Hardware for the Ocean'.

Momenteel werkt Cesar Harada ook aan een doctoraat 'Open Hardware for the Environment'

<http://www.cesarharada.com/open-hardware-for-the-environment-phd-thesis/>

<http://www.cesarharada.com/>

Bernard MAZIJN

afgevaardigd bestuurder Instituut vóór Duurzame Ontwikkeling
vzw, docent duurzame ontwikkeling Universiteit Gent (UGent),
'associate research fellow' Universiteit van de Verenigde Naties
(‘Institute on Comparative Regional Integration Studies’)

‘Uit de interactie kunnen we leren. Dit betekent wel dat we met een openheid van geest moeten participeren aan die internationale initiatieven rond educatie voor duurzame ontwikkeling.’

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Eerst en vooral moeten we het erover eens zijn dat de drie dimensies van duurzame ontwikkeling belangrijk zijn: het behoud van het leefmilieu is een voorwaarde om door middel van de economie de bescherming van de samenleving tot doel te stellen. In ruimte en tijd. Hiermee wordt duidelijk gemaakt dat het streven naar duurzame ontwikkeling onmiskenbaar een sociale doelstelling in zich draagt. Het is pas dan dat de dringende noodzaak van een duurzaam hoger onderwijs ook duidelijk wordt. Dit lijkt misschien voor de hand te liggen, maar bij het werken rond transitie richting duurzame ontwikkeling is recent meermaals gebleken dat sociale overwegingen niet worden meegenomen, wel integendeel. Er wordt vanuit gegaan ‘dat er nu eenmaal slachtoffers vallen en dat deze en andere schade dan maar moet gedragen worden’. Dit lijkt mij een nogal cynische houding. De heroriëntatie naar duurzame ontwikkeling met aandacht voor daadwerkelijke inter-, multi- en transdisciplinariteit is dus noodzakelijk om de maatschappelijke uitdagingen snel te kunnen aanpakken.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering?

In vergelijking met andere Europese landen of regio’s hinkt Vlaanderen een tiental jaar achterop. Zelf volg ik – vaak als lid van wetenschappelijke comités - de doorwerking van duurzame ontwikkeling in het hoger onderwijs, in het bijzonder in de ingenieursopleiding, sedert eind jaren ’90 op Europees niveau. Meermaals werd tevergeefs geprobeerd hiervoor bij verantwoordelijken in Vlaanderen aandacht te krijgen. Het lijkt er echter op dat de inspanningen de laatste jaren die eerder van onderuit zijn gekomen (op het Vlaamse niveau, aan universiteiten, bij hogescholen ...) alvast een stevige basis leggen voor een onomkeerbaar proces: de verduurzaming van het hoger onderwijs.

Hoe kan internationale samenwerking dit proces versnellen?

Dit gaat in twee richtingen. Omdat we in Vlaanderen achterop hinken, kunnen we leren van wat er is gebeurd in andere Europese landen. Dit gaat zowel over het procesmatige van de verandering als over de producten die daaruit voortkwamen, zoals lesmateriaal voor verschillende opleidingen. In omgekeerde richting kunnen we de (enkele) voorbeelden van goede praktijk in

Vlaanderen ook voorstellen op het internationaal vlak. Uit de interactie kunnen we leren. Dit betekent wel dat we met een openheid van geest moeten deelnemen aan die internationale initiatieven rond educatie voor duurzame ontwikkeling. Er is niet meer dan de vingers van één hand nodig om het aantal Vlamingen te tellen die gedurende meerdere jaren op dat internationale niveau werkelijk actief zijn geweest de voorbije 10-15 jaar. Ik ben er zelf alvast niet meer tegengekomen.

Kan u dit toelichten met een concreet voorbeeld?

Het actief participeren van de verantwoordelijken in Vlaanderen in een forum zoals de 'COPERNICUS Alliance, the European Network on Higher Education for Sustainable Development', lijkt mij belangrijk. Er zijn ook meer specifieke voorbeelden. Zo is er de ingenieursopleiding 'Engineering Education for Sustainable Development (EESD)'. Zelf volg ik dit netwerk sedert de 1ste conferentie in 2002 aan de TU Delft. In de herfst van 2013 komen we bijeen in Cambridge, twee jaar later steken we de Atlantische Oceaan over naar Vancouver en er is een principeakkoord om EESD 2016 te laten doorgaan in Brugge. Ook het ondersteunen van initiatieven zoals het 'Regional Centre of Expertise (RCE) Zuidelijke Noordzee' - een initiatief van de Universiteit van de Verenigde Naties, in onze regio opgezet met medewerking van de verschillende hogescholen in West-Vlaanderen, dat grensoverschrijdend probeert te werken rond 'educatie voor duurzame ontwikkeling', lijkt mij de logica zelve.

Lieze CLOOTS

beleidscoördinator Bond Beter Leefmilieu (BBL)

'De grote uitdaging voor onderwijs en onderzoek is om verschillende disciplines en verschillende paradigma's bij elkaar te brengen. Uit die kruisbestuiving komen de vernieuwende inzichten die cruciaal zijn voor duurzame ontwikkeling.'

Wat is uw visie, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Een belangrijke bijdrage die het hoger onderwijs kan leveren aan duurzame ontwikkeling, is - ten eerste en vanzelfsprekend - het aanbieden van vakken/stages die studenten bewust maken en inzicht geven in de problematiek van begrenzing van de natuurlijke hulpbronnen, van sociale rechtvaardigheid en verdelingskwesties, van systeemdenken, van het feit dat technologische oplossingen alleen niet volstaan ...

Een belangrijke andere component die het hoger onderwijs veel sterker moet nastreven is het creëren van bruggen tussen de verschillende disciplines en tussen de specifieke paradigma's die binnen die disciplines gelden. Dit geldt voor zowel studenten in opleiding als voor onderzoekers.

Ziet u reeds, binnen uw werkveld, tekens van verandering die hieraan bijdragen?

We merken dat vooral de interdisciplinaire kruisbestuiving zeer hoge drempels kent (zeker bij onderzoek), mede in stand gehouden door criteria die instituties zoals het Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie (IWT) hanteren.

We merken anderzijds ook dat toonaangevende instituties zoals de Vlaamse instelling voor technologisch onderzoek (VITO) in hun werking geleidelijk aan andere inzichten dan de puur exacte wetenschappelijke/technologische binnenhalen.

Citaat Herman KONINGS

trendanalist

Spreker symposium Ecocampus 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij', 19 april 2012

De snelheid van verandering is veranderd. We hebben op nauwelijks 10 jaar een totaal andere samenleving zien ontstaan. Eentje die vandaag vooral vasthangt aan globalisering, digitalisering en standaardisering. En toch zie je een aantal zeer interessante ontwikkelingen die tegen deze stroom ingaan. Daarin ligt de kiem van duurzaamheid.

Zo komt na social networking, social 'not-working' op. Een generatie die alleen met bits en bytes zou moeten bezig zijn, heeft interesse om ervan weg te lopen. Zo ontstaat nu 'Log off Friday': Laat ons op vrijdagmiddag alles afsluiten en enkel analoog communiceren. Laat ons dan een pint gaan pakken, niet in een hotspot maar in een coldspot. [...] Heel wat nieuwe restaurants hebben gemeenschapstafels, waar je met bekenden en onbekenden samen zit. Duurzame koffiehuisen met slow koffie duiken op als paddenstoelen, onafhankelijk van mekaar, waarbij twintigers of dertigers aan het roer staan en kwaliteit hoog in het vaandel wordt gedragen. Het zijn voorbeelden van nieuwe evoluties die zich afzetten tegen de snelle samenleving.

Lisa ROTHE

country coordinator of the Students' European Network for Sustainable Development (SENSD) Belgium. SENSD is a network gathering European students aimed at promoting sustainable development, by exchanging knowledge and information.

'One has the feeling that universities do have a true willingness to play a role as change initiator towards a more sustainable future. Nevertheless, it seems to be a slow and blurred process of transformation with many obstacles in the way. Currently, sustainable development in higher education seems like a plus rather than a must.'

Why is the reorientation of higher education to sustainable development necessary?

All educational institutions from elementary school to university prepare very much unique personalities for a challenging and complex world. Institutions should start boosting individual characters with distinct strengths and give students the opportunity to develop competencies like critical thinking that are important for a real change initiation. Like scientific research, which is one of the main domains of most higher education (HE) institutions, universities should leave room for falsification and academic content should not be considered absolutism. Only if students are encouraged to be critical, innovative and initiative inter alia then a change or correction can take place.

Do you notice any signs of change in higher education?

HE institutions already include sustainable development to a certain extent into their programs as well as in their own practices and research. However, it is still a limited and very exclusive approach in which (optional) courses like Corporate Social Responsibility and business ethics are integrated next to the 'traditional' content. Furthermore, the different universities and study programs do not follow uniform and standardized guidelines. One has the feeling that universities do have a true willingness to play a role as change initiator towards a more sustainable future. Nevertheless, it seems to be a slow and blurred process of transformation with many obstacles in the way. Currently, sustainable development in HE seems like a plus rather than a must.

How does the international organization SENSD contribute to the reorientation of higher education towards sustainable development?

SENSD is aiming to collaborate closely with universities in order to stress the importance of inclusive integration of sustainable development in higher education programs. Our organization does its best to create a link between students and their universities from a bottom-up approach. In October 2012, SENSD together with the HUB organized an interactive conference within the context of the European Development Days organized by the European Commission to discuss the integration of sustainable development into academic programs. Students were given the

opportunity to discuss with academics from Belgium and Mexico, different organizations like the South Asian Youth Network and the United Nations, a labor market representative and fellow students about their concerns and perceptions on this topic.

These interactive workshops and discussions showed that students almost unanimously find that higher education has to play a more important role in supporting students to master certain competencies. HE should furthermore encourage students to take initiative, become more innovative and critical. The Higher Education Network for Community Engagement (HENCE), HUB and SENSD are currently (03.2013) conducting further research on competencies linked to sustainable development and higher education. This research is linked to the conference of October 2012. It should lead to clearly formulated recommendations based on European students' perceptions.

Kim CEULEMANS

doctoraal onderzoeker duurzaamheidsrapportering in het hoger onderwijs, Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB)

'Wetende dat het niet altijd eenvoudig is om onze eigen collega's te engageren voor duurzaamheid, is het ook een hele uitdaging om onze studenten bewust te maken, kritisch te laten reflecteren over de problematiek en ook uiteindelijk aan te zetten tot gedragsverandering.'

In hoeverre vindt u –persoonlijk en/of professioneel– de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Het hoger onderwijs heeft een belangrijke rol in onze maatschappij omdat het onze beleidsmakers, ondernemers en werknemers van de toekomst opleidt. Belangrijk is dus dat deze mensen, ofwel onze huidige studenten, nu al kunnen kennismaken met de problematiek van duurzaamheid en leren om complexe problemen systeemgericht en toekomstgericht aan te pakken. Daarom is een heroriëntatie naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk, want momenteel blijkt dat de studenten die het hoger onderwijs aflevert niet over al deze kwalificaties beschikken. Een heroriëntatie hoeft in mijn ogen echter niet drastisch te zijn (lees: al het huidige moet niet overboord gegooid worden), maar het is wel belangrijk dat studenten in verschillende lessen ten gronde kennis kunnen maken met de nodige concepten rond duurzaamheid (bijvoorbeeld gerelateerd aan bepaalde topics uit hun opleiding), leren interdisciplinair samen te werken en een langetermijnvisie te ontwikkelen. Ook belangrijk is dat de instelling waar ze studeren zelf het goede voorbeeld geeft en aan de studenten laat zien welke initiatieven ze onderneemt om de eigen onderwijsinstelling op een maatschappelijk verantwoorde manier te leiden.

Ziet u reeds, binnen uw werkveld, tekens van verandering die hieraan bijdragen?

Het lijkt er inderdaad op dat meer mensen die professioneel actief zijn in het hoger onderwijs -ik denk daarbij aan docenten, maar ook aan ondersteunend personeel en management - meer affiniteit beginnen te krijgen met duurzaamheid. Misschien zou dit kunnen zijn omdat we tegenwoordig meer geconfronteerd worden met milieuproblemen (bijvoorbeeld de klimaatverandering) en sociale ongelijkheid (bijvoorbeeld de financiële crisis). Bovendien is het goed nieuws dat op beleidsvlak duurzaamheid ook zal worden meegenomen als criterium bij accreditaties - ik denk hierbij aan de instellingsreview van de NVAO die in de toekomst een belangrijk instrument kan worden. Belangrijk is wel dat we ons uiteindelijke doel voor oog blijven houden: studenten opleiden die later in hun professionele, maar ook in hun privéleven adequaat met complexe, aan duurzaamheid gerelateerde problemen kunnen omgaan. Wetende dat het niet altijd eenvoudig is om onze eigen collega's te engageren voor duurzaamheid, is het ook een hele uitdaging om onze studenten bewust te maken, kritisch te laten reflecteren over de problematiek en ook uiteindelijk aan te zetten tot gedragsverandering.

SUPERFLEX , 'Supergas A/S' - 1997-2005

Het kunstenaarscollectief Superflex maakt kunstwerken met een functioneel doel, vaak met een extra ethische of politieke dimensie.

Hun Supergas-installatie is een kleinschalige biogasinstallatie die ze maakten in samenwerking met Afrikaanse en Europese ingenieurs en met de ngo-sector.

De kleine individuele biogasinstallatie werkt voornamelijk op de warmte van de zon en op uitwerpselen van mensen en dieren. Ze kan worden ingezet in landelijke gebieden in het Zuiden voor gezinnen tot 10 personen. De installatie produceert 3 tot 4 m² gas met de uitwerpselen van 2 tot 3 dieren. Met de gewonnen energie kunnen de bewoners koken en gaslampen gebruiken. Op die manier kan veel houtkap worden voorkomen en kunnen de kinderen 's avonds nog studeren.

http://www.superflex.net/tools/supergas_as
<http://blogs.worldwatch.org/nourishingtheplanet/tag/surude/>

Johan EYCKMANS

vice-decaan Onderzoek, faculteit Economie en Management,
Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB)

'Het hoger onderwijs is de ideale plaats om aan het draagvlak voor fundamentele veranderingen te werken.'

In hoeverre vindt u, persoonlijke en/of professioneel, de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Persoonlijk vind ik het van groot belang om duurzaamheid een meer prominente plaats te geven in het hoger onderwijs omdat er ons in de volgende decennia enorme uitdagingen te wachten staan op gebied van klimaatverandering, energievoorziening en grondstoffenbevoorrading. Technologische ontwikkelingen alleen zullen deze uitdagingen niet kunnen oplossen. Er zijn ook fundamentele veranderingen nodig in bijvoorbeeld consumptiepatronen. Het hoger onderwijs is de ideale plaats om aan het draagvlak voor zulke veranderingen te werken.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Het grote probleem is vaak dat duurzaamheid wel aan bod komt in aparte opleidingsonderdelen, maar nog niet genoeg horizontaal doorwerkt in de basisvakken. Het is weinig zinvol om duurzaamheid af te sonderen in aparte vakken en tegelijk in andere vakken 'business-as-usual' te verkondigen. Op die manier dringt het onvoldoende door tot onze studenten dat er fundamentele nieuwe oplossingen (technologieën, business modellen, consumptiepatronen, ...) nodig zijn. Maar ik zie op dat vlak de toekomst rooskleurig in. Meer en meer gaan we naar vakoverschrijdende en integratieve werkvormen in het hoger onderwijs en daarin past duurzaamheid perfect.

U doceert rond het thema duurzame ontwikkeling (o.a. 'environmental economics') en werkt met postgraduatens. Zijn er bij de studenten al attitudes met betrekking tot duurzame ontwikkeling aanwezig?

In mijn eigen vakgebied (milieueconomie) kom ik natuurlijk vooral mensen tegen die zelf al gekozen hebben om duurzaamheid een belangrijke plaats in hun beroepsleven te geven en bijna altijd zie je dat ze dat doortrekken in hun persoonlijk leven. In andere vakgebieden is dat soms toch nog niet het geval en wordt duurzaamheid nog als een luxegoed beschouwd, niet als een noodzakelijk goed. Een deel van de studenten is zeker sterk begaan met duurzaamheid en neemt ook initiatief om het leven op de campus te verduurzamen. Dat blijft een minderheid op de hele studentenpopulatie maar de veranderingen die ze mee bewerkstelligen (minder afval, meer recycling, duurzamer verplaatsingsgedrag, ...) zijn wel blijvend en worden door de volgende generatie studenten als vanzelfsprekend ervaren.

Citaten Serge DE GHELDERE

CEO Futureproofed en klimaatambassadeur voor Al Gore

Spreker symposium Ecocampus 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij', 19 april 2012

We hebben minder dan tien jaar om te kiezen tussen een ondenkbare, sombere toekomst en een aantrekkelijke, duurzame versie. De keuze is aan u en mij.

---

*Het gaat om een opportuniteit. We hebben de kans om de volgende industriële revolutie vorm te geven. Duurzame ontwikkeling moet daarom de hoofdtaak worden van iedere hogeschool en universiteit. Bovendien geeft duurzame ontwikkeling een coole *sense of purpose* en een *sense of opportunity* aan de studenten. Het maakt daarbij niet uit of ze psychologie, architectuur, biologie of journalistiek doen, het kan een soort missie worden waar zij aan gaan bijdragen, ondersteund door een duidelijke visie vanuit de hogeschool of universiteit. Het gaat hierbij niet enkel om ecologie, het gaat niet om iets apart; duurzame ontwikkeling moet integraal deel uitmaken van het curriculum.*

Simon De JAEGER

docent milieueconomie, Faculteit Economie en Management, Hogeschool-Universiteit Brussel (HUB); onderzoeker, Katholieke Universiteit Leuven (KU Leuven)

'De Kerngroep Duurzaamheid aan de HUB heeft als doel duurzaamheid in zowel de bedrijfsvoering, onderwijs als onderzoek aan te moedigen, te ondersteunen en verder uit te bouwen.'

Hoe draagt de Duurzaamheid Kerngroep aan de HUB bij tot de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

De Kerngroep Duurzaamheid aan de HUB heeft als doel duurzaamheid in zowel de bedrijfsvoering, onderwijs als onderzoek aan te moedigen, te ondersteunen en verder uit te bouwen. Tijdens het academiejaar 2011-2012 lag de nadruk van de kerngroep vooral op de interne bedrijfsvoering, met een sterke focus op sensibiliseren van de studenten en het personeel. Zo werd onder andere de Week van Duurzame Voeding geïntroduceerd (zie antwoord volgende vraag). De komende jaren wordt deze lijn verder doorgetrokken, maar worden eveneens de eerste stappen gezet om het concept duurzame ontwikkeling verder te integreren in het curriculum van de studenten. In 2012 zijn zowel de studenten als het personeel bevestigd door middel van de eerste HUB duurzaamheidsenquête. Naast de opinies over prioriteiten en mogelijke barrières binnen het duurzaamheidsbeleid van de HUB, werd in deze enquête ook gepeild naar hoe de respondenten duurzaamheid integreren in hun eigen leven. Hoewel de respondenten wellicht niet 100% representatief waren voor de volledige populatie van onze studenten, konden toch een aantal tendensen geïdentificeerd worden. Zo bleek dat de respondenten opvallend vaak duurzaamheidsmotieven laten meespelen bij de keuze van vervoermiddelen. Ook afvalpreventie kwam vaak terug als voorbeeld van integratie van duurzaamheid in de eigen levensstijl.

Kan u een concreet voorbeeld geven van een project dat hieruit voortvloeide?

De Week van Duurzame Voeding werd voornamelijk opgezet om de studenten bewust te maken van de link tussen voeding en duurzaamheid. Meer bepaald werden tijdens deze week in 2012 allerlei sensibiliseringsacties opgezet rond CO₂-uitstoot, energetische waarde, seizoensgebonden groenten, enz. Vooral de acties rond CO₂-uitstoot gaven aanleiding tot heel wat discussie onder de studenten. Bij elke menu stond duidelijk aangegeven hoeveel CO₂ er werd uitgestoten bij de productie van de ingrediënten. Bovendien kregen de studenten aan de kassa nog een extra kaartje met daarop de CO₂ voor de schotel die ze juist hadden aangekocht. Uit de evaluatie bleek wel dat de studenten moeilijk konden inschatten of de CO₂-waarden als hoog of laag moesten beschouwd worden. Bij de tweede editie van de Week van Duurzame Voeding in 2013 zijn er dan ook extra referentiewaarden gecommuniceerd, zoals de uitgestoten CO₂ per afgelegde km met de auto. Ook de eenmalige 'veggiedag' tijdens de vorige Week van Duurzame Voeding bleek zo succesvol dat we samen met het Ethisch Vegetarisch Alternatief (EVA) gaan bekijken hoe we de vegetarische schotels in de toekomst beter kunnen promoten.

Zijn er bij de studenten al attitudes met betrekking tot duurzame ontwikkeling aanwezig?

Ik heb het gevoel dat er heel wat verschil is tussen de opleidingen wat betreft de attitudes van de studenten ten opzichte van duurzame ontwikkeling. Zo zijn de studenten milieu- en preventie-management zeer goed geïnformeerd over het concept duurzaamheid. Bij de handelsingenieurs is er dan weer veel interesse in de link tussen duurzaamheid en de economische wetenschappen.

John WANTE

diensthoudend beleidsinnovatie, Openbare Afvalstoffenmaatschappij (OVAM)

Miranda GEUSENS

beleidsmedewerker Ecodesign, Openbare Afvalstoffenmaatschappij (OVAM)

'Materialenbeheer is geen zuiver milieuthema meer. Het is een economisch en sociaal thema geworden, aangezien het doordringt tot het hart van de manier waarop onze economie en levenswijze is georganiseerd.'

Wat is, vanuit uw persoonlijke en/of professionele achtergrond, uw visie op de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

De studenten van vandaag zijn de burgers van morgen. Waarden, normen, vaardigheden en kennis krijgen ze onder meer mee via de school. Het onderwijs en zeker het hoger onderwijs is dus een belangrijke bouwsteen voor een duurzame maatschappij. De manier waarop we met materialen (grondstoffen, producten en afvalstoffen) omgaan bepaalt voor een groot deel de duurzaamheid van onze samenleving. We staan voor de uitdaging materiaalkringlopen zo te organiseren en in stand te houden dat ze voor onbepaalde tijd de diensten kunnen leveren die we nodig hebben voor een hoge levenskwaliteit. Dit vergt een attitudeverandering van elke schakel in de materiaalketen (de ontwerper, producent, verdeler, consument, afvalverwerker). Het onderwijs speelt een cruciale rol in het bijbrengen van inzicht in materiaalkringlopen en het kweken van de juiste attitude.

Ziet u binnen uw werkveld al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Het thema duurzaam materialenbeheer wint aan belang. De toenemende grondstoffenschaarste en beelden van wantoestanden bij de verwerking van afvalstoffen in derdewereldlanden dragen bij tot bewustwording over het thema. Het besef groeit dat er meer moet gebeuren dan gewoon afvalstoffen zo milieuvriendelijk mogelijk verwerken. Het hele materialensysteem moet worden omgevormd zodat we een minimale hoeveelheid aan materialen verbruiken en kringlopen sluiten. Materialenbeheer is ook geen zuiver milieuthema meer. Het is een economisch en sociaal thema geworden, aangezien het doordringt tot het hart van de manier waarop onze economie en levenswijze is georganiseerd. Docenten zijn meer en meer vragende partij voor toelichtingen en workshops over thema's rond duurzaamheid. Opleidingen staan open voor gesprekken rond aanpassingen van hun missie en curricula (zie ook volgende vraag).

De acties van Ecocampus hebben geleid tot een samenwerking tussen de OVAM en Ecocampus rond de integratie van ecodesign in het hoger onderwijs. Dit is voor de OVAM zeker een meerwaarde.

Op welke manier kan OVAM bijdragen aan deze heroriëntatie?

De OVAM kende een verschuiving van een beleid rond louter afvalstoffen naar een materialenbeleid. Dit zou zij kunnen vertalen naar lessenspakketten voor het hoger onderwijs (nieuwe en herschrijven van bestaande), waarbij het materialenbeleid gekaderd wordt in duurzame ontwikkeling.

Een van de wegen naar een duurzame maatschappij is ecodesign: het ontwerpen van producten die over hun volledige levenscyclus duurzaam zijn. De OVAM richt zich met haar acties rond ecodesign naar hogescholen. Zo worden er 'Ecodesign Awards' uitgereikt voor studenten van ontwerpopleidingen, worden workshops rond de 'Ecolizer' (ontwerpinstrument) gehouden, is er een nieuwe methodiek ontwikkeld om ecodesign te integreren in ontwerpopleidingen en wordt er momenteel een EHO-kit, Ecodesign in Hoger Onderwijs kit, uitgewerkt.

Om duurzaamheidsprincipes beter te integreren in innovatie- en designprocessen liet de OVAM de OVAM SIS Toolkit ontwikkelen. Deze tool zal ook bij het hoger onderwijs (managementopleidingen) voorgesteld worden.

Zijn er al concrete resultaten zichtbaar in de onderwijspraktijk?

Tot op heden is er weinig structureel veranderd in de hogescholen. Initiatieven blijven te vaak beperkt tot acties van enkele overtuigde docenten. Bij gesprekken die de OVAM voerde met hogescholen bleek vooral het gebrek aan informatie (theorie maar ook praktijkoefeningen) een knelpunt. De interesse is er wel, getuige de deelnames aan de Ecodesign Award, de vraag naar workshops en presentaties.

Laurien SPRUYT en Eva SORGELOOS

voorzitter en vice-voorzitter van UGent1010, een studenten-groepering aan de Universiteit Gent die zich inzet voor een duurzame universiteit*

'Wanneer een hogeronderwijsinstelling toont dat een duurzaam beleid mogelijk en nodig is, geeft dit een sterk signaal naar studenten en de buitenwereld. Het bevestigt immers dat duurzaam handelen de meest logische en eenvoudigste keuze kan zijn en bewijst daarmee dat het ook buiten de instelling mogelijk is.'

In hoeverre vindt u, als persoon en/of als student, de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

De heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling vinden wij zonder twijfel noodzakelijk. Er is nood aan een diepgaande verandering in onze maatschappij; universiteiten dienen hierin een vooruitstrevende rol te spelen.

Een mooi toekomstbeeld vinden wij dan ook dat studenten die afstuderen in het hoger onderwijs zich niet alleen bewust zijn van de globale problematiek, maar ook gedreven zijn om zelf een constructieve rol te spelen in de omschakeling naar een duurzamere samenleving. Tijdens hun opleiding kunnen ze leren hoe ze moeten meedraaien in een wereld die in transitie is en kunnen ze gestimuleerd worden om hieraan deel te nemen. In hun studiercarrière krijgen ze voldoende tools en kennis aangereikt om duurzaam handelen en denken mee te nemen in hun latere leven.

Door het toepassen van een duurzaam beleid vullen universiteiten en hogescholen niet alleen hun maatschappelijke voorbeeldfunctie in, maar nemen ze ook hun eigen verantwoordelijkheid op in het klimaatvraagstuk. Wanneer een hogeronderwijsinstelling toont dat een duurzaam beleid mogelijk en nodig is, geeft dit een sterk signaal naar studenten en de buitenwereld. Het bevestigt immers dat duurzaam handelen de logische en eenvoudigste keuze kan zijn en bewijst daarmee dat het ook buiten de instelling mogelijk is.

Ziet u, binnen uw hogeronderwijsinstelling, al tekenen van verandering die hieraan bijdragen?

Aan de UGent beweegt er heel wat rond duurzaamheid en het thema neemt ook steeds meer aan belang toe. In 2010 engageerde de UGent zich tot deelname aan de internationale klimaatcampagne 10:10 Global. In 2012 werden via Transitie UGent zowel studenten als personeel betrokken bij het uitdenken van een duurzaamheidsplan. Verder heeft de Gentse Studentenraad (GSR) duurzaamheid opgenomen als jaarthema en organiseert het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (CDO) 'studia generale' duurzaamheidsdenken met onderwerpen als 'Duurzame Voeding' en 'Duurzame Steden'.

* <http://www.ugent1010.be>

Hoe is het proces binnen UGent1010 tot nu toe verlopen?

De studentenvereniging UGent1010 werd in het najaar van 2010 opgericht in het kader van de internationale klimaatcampagne 10:10 Global. Reeds vanaf de start konden we rekenen op enthousiasme bij zowel studenten als personeel.

UGent1010 zet zich in voor een duurzame universiteit en doet dit enerzijds door studenten en personeel te sensibiliseren en anderzijds door in te spelen op het beleid. Er worden projecten uitgewerkt rond verschillende thema's in werkgroepen en de verantwoordelijken van de werkgroepen zetelen in de Raad van Bestuur. De Raad van Bestuur fungeert op zijn beurt als een platform dat steun biedt bij de uitwerking van de projecten.

Daarnaast is UGent1010 ook vertegenwoordigd in verschillende raden van de UGent, zoals de werkgroep mobiel UGent, de werkgroep energie en de Gentse Studentenraad. We hechten veel belang aan samenwerking met andere organisaties, zowel binnen als buiten de UGent. Zo werden er al projecten op poten gezet en activiteiten georganiseerd in samenwerking met de Gentse Studentenraad, JNM, Catapa en EVA vzw. Binnen UGent1010 is het een meerwaarde dat er samenwerking is tussen studenten uit alle faculteiten, op die manier wordt elk project vanuit verschillende perspectieven benaderd.

Kan je enkele concrete resultaten meegeven?

UGent1010 organiseerde reeds een Low Impact Party, vegetarische kookworkshops (ism EVA vzw), een ruil- en fabricoleermarkt. We lanceerden een duurzaamheidspact waar meer dan 80 diensten van UGent (vakgroepen, onderwijsdiensten, enz.) zich voor engageerden. Ondertussen brachten we met enkele geslaagde campagnes o.a. recto-verso printen, urban mining, duurzaam reizen en duurzame voeding onder de aandacht. Ook kunnen we met trots zeggen dat UGent1010 twee UGent-bossen heeft aangeplant, seizoensgebonden groentepakketten verdeelt onder UGenters (samen met de Gentse Studentenraad) en de online 'swapshop' voor personeel een feit werd. Ten slotte richtte UGent1010 samen met de JNM en Gentse Studentenraad Stujardin op, een project rond stadstuinieren. De moestuin aan de faculteit bio-ingenieurswetenschappen van de UGent is hier een resultaat van.

Dimitri DEVUYST

milieucoördinator, Vrije Universiteit Brussel (VUB)

'Het wordt duidelijk dat streven naar een duurzame instelling een proces is van continue verbetering. Voorbij de 'low hanging fruits' is nog een lange weg te gaan.'

In hoeverre vindt u – persoonlijk en/of professioneel – de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling noodzakelijk en waarom?

Het hoger onderwijs moet de maatschappij leiden naar een duurzamere toekomst. Er is nood aan een snelle, sociaal rechtvaardige en economisch leefbare transitie naar een samenleving binnen de ecosysteemgrenzen. Universiteiten moeten visionair zijn en voortrekkers.

Ziet u binnen uw werkveld, tekens van verandering die hieraan bijdragen?

De laatste jaren is er een kentering in bewustzijn. 'Business-as-usual' blijkt geen optie meer. Bij mijn start als milieucoördinator, een tiental jaar geleden, werd een begrip als 'ecosysteemgrenzen' nog in twijfel getrokken, nu zijn die grenzen aanvaard. Toch bestaat er nu nog een grote kloof tussen die kennis en doeltreffende stappen en verregaande maatregelen naar een verandering.

Hoe is de duurzaamheidsstrategie binnen de VUB tot stand gekomen?

Op voorzet van de huidige rector Paul De Knop werd opdracht gegeven om een duurzaamheidsvisie op maat van de Universitaire Associatie Brussel te ontwikkelen. Crosstalks richtte daartoe een Taskforce Duurzaamheid op. In een reeks workshops werd het containerbegrip 'duurzaamheid' concreter gemaakt, tot een duurzaamheidsvisie met strategische doelstellingen. Deze visie werd op 15/03/2011 door de Raad van Bestuur goedgekeurd en een stuurgroep Duurzame Ontwikkeling werd geïnstalleerd die erover waakt dat de visie wordt uitgevoerd.

Zijn er al concrete veranderingen merkbaar dankzij deze strategie?

In de VUB-Onderwijsvisie is één van de vijf pijlers 'duurzaam humanisme' en werd duurzame ontwikkeling opgenomen in het takenpakket van medewerkers van studentenbeleid en onderwijszaken. Een energiecoördinator kwam in dienst. Bij de aanvang van een groot nieuwbouwproject op de campus werd de formele beslissing genomen te kiezen voor een duurzaam gebouw en werd ook advies gevraagd aan de milieudienst. Dit is nieuw.

Anderzijds wordt duidelijk dat streven naar een duurzame instelling een proces is van continue verbetering en er voorbij de 'low hanging fruits' nog een lange weg is.

Betty Beaumont - 'Ocean Landmark' 1978 - 1980

Als één van de pioniers van de 'environmental art' heeft Betty Beaumont deze beweging mede gedefinieerd als 'een model van interdisciplinair probleemoplossend denken'. Ze heeft haar bezorgdheid om sociale, conceptuele en milieugerelateerde veranderingen verwerkt in een breed scala aan projecten.

Zo ontwikkelde Beaumont 35 jaar geleden een grootschalig artificieel rif, Ocean Landmark, op meer dan 60 km van de kust van New York. Ze deed dat in samenwerking met enkele milieuverenigingen, de universiteit van Colombia en Bell Laboratory. De inspiratie haalde ze uit het potentieel van de continentale platen en het werk van materiaalwetenschappers die manieren onderzochten om industriële bijproducten onder water te stabiliseren.

Het idee was een onderwater-sculptuur te creëren die kon worden bevestigd en die op die manier mensen zou kunnen voeden. Zo is ze er met haar team in geslaagd om een nieuw, productief ecosysteem te creëren. Het rif groeit aan en is in voortdurende evolutie: het staat zelfs aangeduid als een 'vishaven' op de kaarten van de National Oceanographic and Atmospheric Administration (NOAA).

Het artificiële rif Ocean Landmark bestaat uit 17 000 blokken van samen 500 ton waarin gestabiliseerde vliegassen van koolcentrales zijn verwerkt. Het is een kunstwerk dat verwijst naar een nieuwe industrie, die gebruik maakt van gerecycleerde materialen en het potentieel heeft om de kustvissers een tweede adem te geven. Het rif en de bouw ervan is gedocumenteerd via luchtfotografie, onderwaterbeelden en sonogrammen.

De kunstenaar vindt dat zolang er kool wordt verbrand om energie op te wekken, er een oplossing moet worden gezocht om de schadelijke bijproducten te stabiliseren. Tegelijkertijd vindt ze dat we 100% moeten inzetten op hernieuwbare energie, zonder dat het één het ander uitsluit. In haar visie is Ocean Landmark een project dat gericht is op de toekomst zonder de afval-erfenis van het heden te negeren.

http://greenmuseum.org/content/work_index/img_id-382_prev_size-0_artist_id-37_work_id-75.html

Anke VAN DEN BERGH

voorzitter van de Vlaamse Vereniging van Studenten (VVS*) en student Bio-ingenieurswetenschappen, KU Leuven

Astrid VAN LAERE

voorzitter van de Overkoepelende StudentenRaad KHLeuven, lid van de Algemene Vergadering van VVS en student Sociaal Werk, KHLeuven

Mohamed AURAGH

lid van de werkgroep duurzaamheid KHLeuven en student Event & Project Management, KHLeuven

'De hogeschool speelt een belangrijke rol in de vorming van studenten. Het is dus cruciaal dat de studenten al vroeg in aanraking komen met duurzame ontwikkeling. Zo kunnen wij, op onze beurt, deze kennis meenemen naar de toekomst.'

Hoe kijkt u – persoonlijk en/of als student – naar de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling?

Astrid: Als student vind ik dat er wel aandacht is voor duurzame ontwikkeling binnen het hoger onderwijs, maar het kan volgens mij nog veel beter. Enkele concrete voorbeelden waar het beter kan op vlak van interne bedrijfsvoering: powerpoint-presentaties worden vaak niet recto verso afgedrukt, afval wordt niet gesorteerd, het gebruik van plasticen bekertjes, het gebruik van aluminiumfolie om eten te verpakken, ... Het is hoog tijd voor het hoger onderwijs om zich duidelijk te heroriënteren naar duurzame ontwikkeling. De hogeschool kan een heel belangrijke rol spelen in het sensibiliseren van de studenten.

Mohamed: Als student en dus persoonlijk, vind ik dat het tijd wordt dat het hoger onderwijs zich heroriënteert naar duurzame ontwikkeling. De hogeschool speelt namelijk een belangrijke rol in de vorming van studenten. Hogescholen en universiteiten vormen de toekomstige leiders, ondernemers en consumenten. Het is dus cruciaal dat de studenten al vroeg in aanraking komen met duurzame ontwikkeling. Zodat we, op onze beurt, deze kennis kunnen meenemen naar de toekomst.

Anke: Persoonlijk ben ik, zeker vanwege mijn studie, een enorme voorstander van duurzame ontwikkeling in het hoger onderwijs, maar ik merk wel dat er nog veel werk aan de winkel is. Vaak denken studenten en studentenraden niet aan de kleine dingen die ze kunnen veranderen om duurzamer te leven. Als er hiervoor voldoende informatie door de instellingen wordt aangereikt, zetten we volgens mij al een stap in de goede richting. De instellingen hebben hierbij voor mij een voorbeeldfunctie en moeten dus in de eerste plaats zorgen dat ze zelf een duurzame omgeving creëren.

*VVS is de overkoepelende studentenvereniging waarin vertegenwoordigers van studentenraden van alle Vlaamse universiteiten en hogescholen zetelen.

Ziet u reeds, binnen het hogeronderwijslandschap, tekens van verandering die hieraan bijdragen?

Op de KHLeuven is een project opgestart rond duurzame catering (i.s.m. Vredeseilanden en Hori-Servi). In dit kader is er ook een werkgroep duurzame catering opgericht. Wij zijn ervan overtuigd dat dit project een verandering teweeg kan brengen. Het is een goede start om duidelijk te laten zien dat je als hogeschool wil werken aan duurzaamheid, maar er is nog veel werk om van een duurzame school te kunnen spreken.

In hoeverre vinden studenten 'duurzaamheid' belangrijk?

Heel wat studenten vinden duurzaamheid belangrijk, maar gaan niet altijd actief op zoek naar duurzame alternatieven of nemen niet altijd deel aan activiteiten rond duurzaamheid. Donderdag Veggiedag is een voorbeeld van een campagne die door veel studenten goed bevonden wordt, maar de stap om effectief ook vegetarisch te koken (op donderdag) is groot. Sensibiliseringscampagnes en het aanreiken van kennis rond duurzame ontwikkeling is noodzakelijk om aan te tonen dat het om meer gaat dan vegetarisch eten en denken aan het milieu. Het is belangrijk alle studenten warm te maken om echt iets te willen veranderen en aan te tonen dat ook kleine veranderingen belangrijk zijn.

Binnen de Vlaamse Vereniging van Studenten (VVS) merken we ook dat de heroriëntatie van het hoger onderwijs naar duurzame ontwikkeling zeer belangrijk is. Het is zo dat verschillende studentenraden bij VVS zijn komen aankloppen met vragen over duurzame ontwikkeling en de vraag naar duurzame alternatieven.

Hoe wordt er binnen de Vlaamse Vereniging van Studenten (VVS) gewerkt aan het thema duurzaamheid en aan de heroriëntatie?

Eind februari werd binnen de VVS een werkgroep duurzaamheid opgericht, die kan dienen als een ontmoetingsplaats voor experts en studenten. Op de eerste werkgroep duurzaamheid hebben we besloten dat het nodig is om een duurzaamheidspakket samen te stellen. Studentenraden willen wel duurzamer werken, maar weten vaak niet hoe ze dit moeten aanpakken. In dit pakket zal een soort checklist zitten waarop studentenraden kunnen zien hoever ze staan in hun duurzame ontwikkeling en wat ze kunnen doen. Het zal hier onder andere gaan over praktische zaken die vaak simpel aan te passen zijn en het verspreiden van goede voorbeelden en voorbeelden van hoe het beter kan uit verschillende andere organisaties. Er zal ook een evenement georganiseerd worden om de studentenraden te informeren en te motiveren om aan duurzaamheid te denken en het te integreren bij alles wat ze doen. VVS heeft in dit proces vooral een ondersteunende rol en zal hoofdzakelijk inzetten op het aanleveren van een 'toolkit' en het in contact brengen van de studentenraden met de experts.

Citaat Mark RICHMOND

UNESCO, hoofd UN Decade of Education for Sustainable Development (DESD, 2005-2014)

Spreker symposium Ecocampus 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij', 19 april 2012

Higher education institutions have a responsibility to contribute to the future-oriented development of society, led and guided by the principles of sustainability. Higher education institutions, by virtue of their prestige and standing in society, can help Sustainable Development (SD) gain social acceptance, especially through Education for Sustainable Development (ESD). The internationality of universities can strengthen the vital international dimension of SD and ESD.

There are a number of issues and questions concerning the relationship between Education for Sustainable Development (ESD) and higher education that deserve more attention and action, including:

- *Current approaches focus largely on environmental challenges instead of focusing on how to align personal, professional and civic lives with the principles of sustainability.*
  - *How can universities better reward inter-disciplinarity in research and teaching given its centrality to the sustainability paradigm?*
  - *How can institutional greening become a learning opportunity?*
-

Koen Van Mechelen, Cosmopolitan Chicken Project

Mechelse Koekoek, Redcap, Uilebaard, Poulet de Bresse, Jersey Giant, Dresdner Huhn, Denizli Longcrower. Alle zijn het deelnemers aan een wereldomspannend kruisingsproject dat niet streeft naar raszuiverheid, maar op de geboorte van de Superbastaard, de kosmopolitische kip. Door alle grenzen heen gebroken, ijzersterk door genenvermenging en als zodanig metafoor van de nood aan multiculturalisme in de menselijke samenleving. Want hoewel Vanmechelen uitdrukkelijk geen activist is, wil hij als kunstenaar wel reflecteren op de maatschappij. 'Kruisen tussen rassen is niet alleen een praktische noodzaak om inteelt en degeneratie te voorkomen, maar ook een filosofisch idee. Je moet over grenzen heen om te overleven. Kruisen gaat uit van dualiteit, een belangrijk begrip dat ons leert rekening te houden met de ander. Als men de angst voor het vreemde overwint, ontstaat iets nieuws, een mutatie, evolutie.'

Vanmechelen gaat geregeld op Himalaya-expeditie om de Red Jungle Fowl te bestuderen, oerkip en voorouder van onze kippen. De kern van het project is niet de kip of het ei, maar de kruising van rassen en de diversiteit die daaruit voorkomt. Weg van de doodlopende straatjes van inteelt die vaak onvruchtbare 'eindproducten' oplevert.

Vanmechelen werkt samen met wetenschappers als Jean-Jacques Cassiman van de KU Leuven en Marleen Temmerman van de UGent. Hij geeft gastcolleges (bijvoorbeeld aan studenten van de Provinciale Hogeschool Limburg - PHL) in zijn atelier 'The Open University of Diversity' aan de Hasseltse Kanaalkom. In die gastcolleges komen ethische vraagstukken omtrent stamcelonderzoek en genetische transplantatie aan bod.

www.koenvanmechelen.com

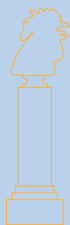

*Mechelse Fayoumi - CCP15
Nato a Venezia, 54th biennial of Venice, 2011,
©Koen Vanmechelen*

1

Marble Statue

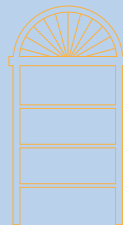
Image of the expected outcome from the cross-breeding between the 'Mechelse Silky' (CCP14) x Fayoumi (Egypt), the Mechelse Fayoumi. This will be the 15th generation in the Cosmopolitan Chicken Project (CCP).

2

Shelves

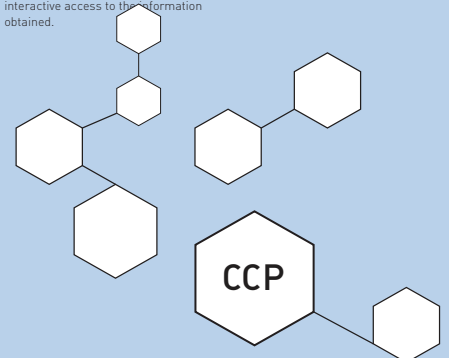
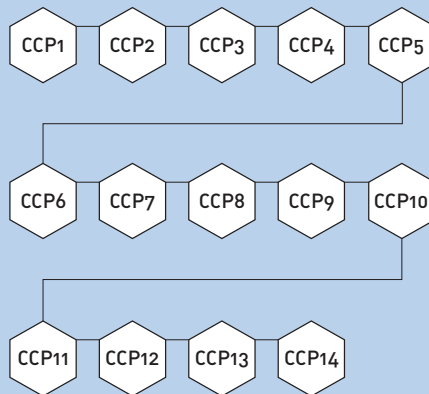
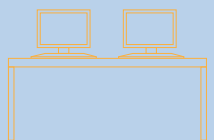
The past of the Cosmopolitan Chicken Project (CCP) is presented by a collection of all the generations of 'Mechelse chickens' up until the 14th crossing.

3

OpUnDi

An open study centre at the heart of the historic library of the Palazzo Loredan which main purpose is the exploration of biological and cultural diversity. Scientific researchers will simultaneously work on three different studies, each focussing on a different aspect of diversity. Visitors are actively invited to participate in these studies by answering the questionnaires online. The researchers in the adjacent room process the data and continuously provide the visitors with interactive access to the information obtained.

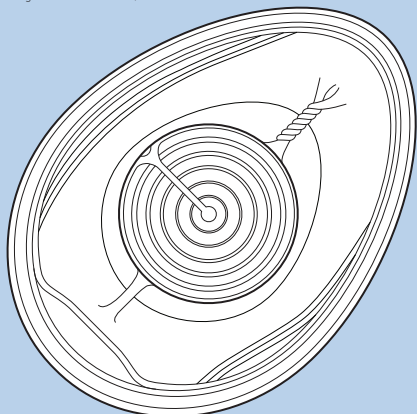

Koen Vanmechelen was geselecteerd voor de 'Collateral Events' van de 54ste Biënnale in Venetië. Hij organiseerde in het Palazzo Loredan een interactieve installatie/workshop in verband met biologische en culturele diversiteit. Loredan is de historische zetel van het Instituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Een buste van een kip werd voor de gelegenheid bijgezet in het 62-koppige Panteon Veneto van Loredan, een historische collectie van bustes van belangrijke Venetiaanse personen: kunstenaars, schrijvers, wetenschappers en ambtenaren.

4

Breeding room

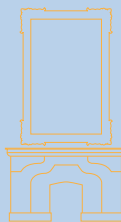
Intellectual and biological breeding centre. Here the researchers will process the data obtained from the visitors on one side, while on the other side the actual breeding takes place in the incubators. Next to the two transparent incubators, a computer screen displays the new generation 'Mechelse Fayoumi's' live from Berengo Studio in Murano, Venice.

5

Projection Live Streaming

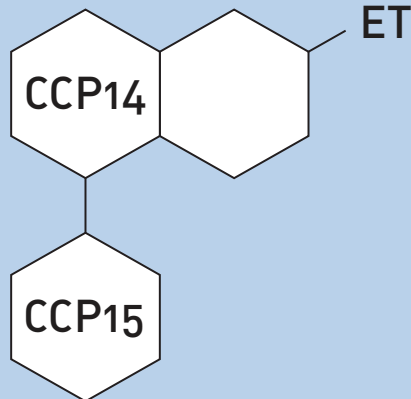
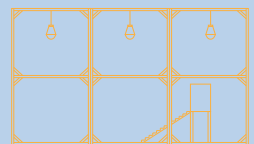
In the salon, visitors can witness the live streaming via webcam of the parent chickens of the Biennale Chicken, namely the 'Mechelse Silky (CCP14)' and the Fayoumi (ET), which are currently held in Murano, Venice (Berengo Studio)

6

The Parents Cage

The actual cage of the parent chickens, from which footage is being showed in the Palazzo, is during the time of the 54th biennial of Venice, located in Murano at Berengo Studio. Here the actual breeding process between the 'Mechelse Silky' and the Fayoumi, the future parents of the 'Mechelse Fayoumi', takes place.

De installatie 'Nato a Venezia' is een deel van Vanmechelens Cosmopolitan Chicken Project met als instrumenten de kip en het ei (mens en universum) en als centrale thema bioculturele diversiteit. In Venetië bracht Vanmechelen een groot tableau vivant dat in twee delen uiteenviel. In de bibliotheek van het paleis werd een incubator geplaatst die na zes maanden een nieuwe kippensoort uitspudde: de Mechelse Fayoumi, een kruising tussen de Mechelse Silky, de 14de generatie in het project en de Fayoumi, een Egyptische soort. De Mechelse Fayoumi, de Biënnalekip, was de 15de generatie.

Daarnaast had Koen Vanmechelen enkele wetenschappers en studenten uitgenodigd om drie wetenschappelijke onderzoeken uit te voeren. De onderzoeken hadden allemaal op een of andere manier te maken met diversiteit. De onderzoeken waren rechtstreeks te bezichtigen door het publiek. Kunsthistoricus Ines Dewulf heeft het maatschappelijke draagvlak en de consequenties onderzocht van de filosofie die Vanmechelens project schraagt. Dewulf borduurde verder op het onderzoek dat ze heeft verricht naar de parallellen tussen de denkwereld van de kunstenaar en de ideeën van de bekende antropoloog en interculturalist Rik Pinxten (UGent). Dewulf heeft wereldwijd andere mensen bij Vanmechelens project proberen te betrekken en het publiek van de expo over Vanmechelens thematiek bevraagd.

Ook de UHasselt participeerde aan de diversiteitsinstallatie in het Palazzo Loredan, op uitnodiging van haar eredoctor Koen Vanmechelen, met twee onderzoeken. Een eerste onderzoek werd gecoördineerd door de faculteiten geneeskunde en wetenschappen. Hun team verrichtte een studie naar de correlatie tussen fenotype (biologische diversiteit) en genetische diversiteit, door variatie in gezichtssymmetrie te bestuderen bij bezoekers van de tentoonstelling. In een tweede onderzoek onderzochten biologen gelijkenissen en verschillen tussen een populatie platwormen uit Venetië en die van het Nationaal Park Hoge Kempen in België. Doel van het onderzoek was de (verborgen) biologische en genetische diversiteit in deze populaties in kaart brengen. De biologen van de UHasselt vonden in de kanalen van Venetië zelfs een nieuwe soort platworm. Deze kreeg de toepasselijke naam 'Trigonostomum Vanmecheleni'. www.koenvanmechelen.com

Citaat Stephen STERLING

voorzitter Education for Sustainable Development, Centre for Sustainable Futures, Plymouth University,

Spreker beleidsseminarie Ecocampus 'competenties voor duurzame ontwikkeling in hoger onderwijs', 13 december 2012

As responsible members of society, the graduates of UBC will value diversity, work with and for their communities, and be agents for positive change. They will acknowledge their obligations as global citizens, and strive to secure a sustainable and equitable future for all.

Wat de missietekst van de University of British Columbia zegt over 'graduate attributes', 2012

Some challenges for the 'sustainable university' are how to...

- *bring together and reconcile agendas coherently: eg. employment, internationalisation, enterprise and sustainability*
  - *spearhead sustainable development regionally with stakeholders, and support healthy and sustainable economies and communities*
  - *model sustainability on campus, procurement, food and resource use etc.*
  - *anticipate social, economic and ecological change, particularly related to climate change*
  - *ensure 'sustainability literacy' of staff and students*
  - *how to work to make all this a central part of the institution's culture*
-

**Handelingskader
Duurzaam Hoger
Onderwijs**

A Two Dogs Company / Kris Verdonck, 'EXOTE' (2011)

Exoten zijn planten- en diersoorten die vanuit een bepaald ecosysteem door menselijk handelen worden binnengebracht in een ander – hen vreemd – ecosysteem.

Door de explosieve uitbreiding van hun populaties hebben exoten de neiging andere soorten die hen omringen te verdringen en hierdoor het lokale biologische evenwicht te verstoren. Exoten kunnen daarom schadelijk zijn voor planten en dieren én voor de mens.

In de tuinstallatie EXOTE (2011) die A Two Dogs Company/ Kris Verdonck voor Z33 (Huis voor actuele kunst) realiseerde, kunnen we de pracht van wateren andere planten, van amfibieën, vissen en vogels bewonderen. De tuin bestaat uit een selectie van de meest invasieve exoten in België, gaande van de Japanse duizendknoop tot de stierkikker. De bezoeker wandelt in een beschermend pak rond in dit einde-van-de-wereld landschap of deze mono-wereld, waarin slechts enkele soorten groeien. Omdat de installatie potentieel gevaar voor de biodiversiteit in de omgeving in zich draagt (bepaalde soorten zijn hier nog niet aanwezig), moet de bezoeker zich ervan bewust zijn dat zelfs het kleinste zaadje of dier niet uit de tuin mag ontsnappen. De beschermende kledij, de evolutie van de tuin, de veiligheidsregels bij opbouw en de bewaking én vernietiging van de tuin zijn essentieel en maken een noodzakelijk deel uit van het kunstwerk.

De binnentuin staat als metafoor voor een wereld waarin de mens zich steeds meer moet beschermen tegen een omgeving die hij zelf heeft gecreëerd.

EXOTE positioneert zich niet binnen het wetenschappelijk debat over biologische invasies, maar wil ons als metafoor doen nadenken over onze omgang met de omgeving waarin we leven.

<http://www.atwodogscompany.org/>

EXOTE (2011) A Two Dogs Company / Kris Verdonck
EXHIBITION #1, Z33
© Kristof Vrancken / Z33

Handelingskader Duurzaam Hoger Onderwijs

Op welke manier kan het hoger onderwijs zich heroriënteren naar duurzame ontwikkeling? Dit was de centrale vraag voor nationale en internationale onderzoekers die onder impuls van Ecocampus een 'Referentiekader Duurzaam Hoger Onderwijs*' schreven. Dat theoretische kader vormt het tweede deel van deze publicatie.

Daarnaast startten beide Departementen LNE en O&V in 2012 een breed en uitgesproken participatief denkproces. Ze organiseerden debatcafés met studenten, expertenbijeenkomsten en een symposium. De wisselwerking tussen dit denkproces en het Referentiekader vormde de basis voor het 'Handelingskader Duurzaam Hoger Onderwijs'. Het geeft aan hoe die heroriëntatie in de praktijk kan worden aangepakt.

Het Handelingskader mikt op het hele systeem van het hoger onderwijs en wil verandering bereiken via:

- ★ *de verschillende kernopdrachten van het hoger onderwijs (onderwijs, onderzoek, (interne) bedrijfsvoering, maatschappelijke dienstverlening)*
- ★ *de missie, visie en strategie van onderwijsinstellingen*
- ★ *de externe en interne kwaliteitszorgsystemen*
- ★ *communicatie en uitwisseling*

Het is belangrijk dat alle partners in de transitie een eigen invulling geven aan hun prioriteiten. Hogeronderwijsinstellingen, overheden en andere organisaties kunnen dit doen op basis van het Handelingskader, daarbij uitdrukkelijk vertrekkend van de individuele context en de eigenheid van de instelling zelf.

Het Handelingskader heeft 7 strategische doelstellingen en geeft aan waar het Vlaamse hoger onderwijs zou kunnen staan tegen 2025.

- ★ *Strategische doelstelling 1: Iedere hogeronderwijsinstelling heeft een duurzame missie, visie en strategie op maat.*
- ★ *Strategische doelstelling 2: Onderwijs is inhoudelijk en methodologisch georiënteerd naar de principes van duurzame ontwikkeling.*
- ★ *Strategische doelstelling 3: Duurzame ontwikkeling is geïntegreerd in de evaluatie van elke hogeronderwijsinstelling.*
- ★ *Strategische doelstelling 4: Onderzoek is inhoudelijk en methodologisch georiënteerd naar de principes van duurzame ontwikkeling.*
- ★ *Strategische doelstelling 5: Hogeronderwijsinstellingen zijn actief betrokken bij maatschappelijke kwesties en zijn levensscholen voor de maatschappij.*
- ★ *Strategische doelstelling 6: Duurzame ontwikkeling is geïntegreerd in de (interne) bedrijfsvoering van elke hogeronderwijsinstelling.*
- ★ *Strategische doelstelling 7: Kennis en ervaring met betrekking tot duurzame ontwikkeling en hoger onderwijs wordt actief uitgewisseld en/of ontwikkeld.*

* Waas, T., Hugé, J., Ceulemans, K., Lambrechts, W., Vandenabeele, J., Lozano, R., Wright, T. (2012) Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward. Flemish Government – Environment, Nature and Energy Department, Brussels.]

In het Handelingskader geven we per strategische doelstelling aan:

- ★ *welke sleutels tot verandering uit het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward', richtinggevend zijn.*
- ★ *welke mogelijke werkpistes kunnen worden bewandeld om de strategische doelstelling gestalte te geven.*
- ★ *welke voorbeeldactie(s) er per werkpiste in het participatief debat 'Duurzaam Hoger Onderwijs - De Kennis Voorbij' werd(en) aangebracht. Zie ook Proces Duurzaam Hoger Onderwijs in beeld, pagina 11.*

Strategische doelstelling 1: Iedere hogeronderwijsinstelling heeft een duurzame missie, visie en strategie op maat.

Link met Referentiekader

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Betrek de gemeenschap van een hogeronderwijsinstelling en externe stakeholders bij het debat over de rol die het hoger onderwijs kan spelen in de transitie naar DO en bij de ontwikkeling van een duurzame strategie (missie, visie, plan, ...) binnen een hogeronderwijsinstelling.*
- ★ *Doorbreek abstracte concepten en maak DO concreet in de dagelijkse praktijk door vertaling naar acties.*
- ★ *Zoek samen met leidinggevenden en besluitvormers bij de verschillende betrokken instanties en organisaties naar een invulling van DO en duurzaam hoger onderwijs.*
- ★ *Dat kun je op een participatieve manier bereiken door de organisatie van fora en discussiemomenten.*
- ★ *Creëer managementfuncties, zoals een duurzaamheidscoördinator, die het proces van verduurzaming binnen een hogeronderwijsinstelling kunnen faciliteren.*

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'. Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

UIT HET DEBAT 'Duurzaamheid staat centraal binnen de missie en visie van de instellingen van het hoger onderwijs. Het beleid van de instelling is de motor om duurzaamheid handen en voeten te geven in de HO-praktijk; via de beleidslijnen wordt duurzaamheid dus daadwerkelijk vertaald naar de praktijk. Het is belangrijk dat duurzaamheid geïmplementeerd wordt in elk segment van de organisatie.'

Opmaak van een gemeenschappelijk referentiekader met betrekking tot EDO en DO binnen het hoger onderwijs

Om een leerproces/veranderingsproces te bevorderen bij een hogeronderwijsinstelling, moet er duidelijkheid en eensgezindheid zijn over de begrippen DO en EDO.

Voorbeeldacties:

- ★ *Gemeenschappelijk referentiekader EDO en DO verankeren. Belangrijk dat betrokkenen het eens zijn over begrippenkader DO en EDO.*

Opmaak van een missie/visie binnen een hogeronderwijsinstelling

Een missie/visie met DO als rode draad is van belang voor een hogeronderwijsinstelling. Het geeft draagvlak, ruggensteun, erkenning en middelen om een instelling te veranderen. Hierbij wordt uitgegaan van de eigenheid van de instelling wat betreft de huidige kennis over en ervaring met DO (sterktes, zwaktes en opportuniteiten).

Voorbeeldacties:

- ★ *Opmaak van een standaard missie/visietekst: het Ecocampusploeg gaat met een visietekst rond om universiteiten en hogescholen te overtuigen. De tekst wordt hen aangeboden om over te nemen of te verwerken in hun bestaande missie/visie.*
- ★ *Maak gebruik van het momentum dat er is in verband met de update van missie- en visiedocumenten van de instellingen om hierin een duurzaam beleid op te nemen:*
  - *In het kader van fusies.*
  - *In het kader van de instellingsreview.*

Missie en visie leiden tot strategische doelstellingen en een proces van 'change'

Het stopt niet bij de opmaak van een missie en visietekst. Het beleid van een hogeronderwijsinstelling moet duurzaamheid ook integreren in de praktijk en dus vertalen tot op het niveau van acties binnen de verschillende kerntaken van een hogeronderwijsinstelling.

Voorbeeldacties:

- ★ *Instellingen onderschrijven duurzaamheid in hun strategische doelstellingen.*
- ★ *Eventueel kan het Ecocampusploeg methodieken uitwerken om op niveau van de instelling te bekijken wat nodig is op het gebied van DO. Wat doen we al? Wat kan beter? Wat is EDO in het kader van onze instelling? Dat moet worden gekoppeld aan de uitwisseling van ideeën. Een methodiek kan bv. leiden tot een soort van stappenplan voor de instelling. Een generiek stappenplan voor alle instellingen is niet realistisch: iedere instelling heeft zijn eigenheid.*
- ★ *Een proces van 'change' wordt door iedereen gedragen vanuit de strategische doelstellingen. Werken met duurzaamheidsambassadeurs is een mogelijkheid.*
- ★ *Een duurzaamheidswerkgroep opstarten binnen de instelling.*

Personeel met speciale aandacht voor EDO en DO inschakelen

- ★ *Personeel met speciale aandacht voor EDO en DO inzetten is een hefboom binnen een hogeronderwijsinstelling om de integratie van DO te versnellen.*

Voorbeeldacties:

- ★ *Professionalisering van medewerkers.*
- ★ *DO-coördinator aanstellen of iemand gedeeltelijk vrijstellen om de implementatie van DO te coördineren.*

HéHe - Helen Evans en Heiko Hanssen, 'Nuage vert'

Heiko Hanssen en Helen Evans (HéHé) maakten een dynamische en interactieve laserprojectie die de uitstoot van een energiecentrale in Helsinki accentueerde. De centrale werd aangestuurd door het gedrag en verbruik van de omwonenden. Hoe meer het energieverbruik in de stad daalde, hoe groter de projectie werd. Op één uur tijd werd er zo door 4000 omwonenden 800 kVA bespaard. Dat is ongeveer gelijk aan de energie die in één uur wordt opgewekt door een windturbine.

Het was geen geïsoleerde activistische manifestatie. Het kunstenaarsduo wilde met deze projectie de hele stad betrekken. Er werd voor deze manifestatie een samenwerking opgezet met de beheerders van de elektriciteitscentrale, overheidsdiensten, communicatiespecialisten, wetenschappers en ingenieurs.

Het project werd gerealiseerd met een minimum aan budget en een maximaal aantal participanten uit verschillende sectoren. Het toont hoe stadsplanners het energieverbruik en de emissie fysiek en visueel interactief kunnen maken en op die manier stadsbewoners aan te zetten tot een rationeler energieverbruik.

<http://hehe.org2.free.fr/?language=fr>

HéHé - Helen Evans, Heiko Hansen - 'Pollstream - Nuage Vert' - 2008

Strategische doelstelling 2: Onderwijs is inhoudelijk en methodologisch georiënteerd naar de principes van duurzame ontwikkeling.

Link met Referentiekader

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Er is nood aan een holistische en systemische benadering van het hele onderwijssysteem met onderling afhankelijke subsystemen waarvan onderwijs er één is.*
- ★ *Zorg dat duurzaam onderwijs elke student bereikt. Het gaat niet om aparte vakken of onderwijsprogramma's. Tracht DO (en de implicaties voor educatie) in alle opleidingen te integreren.*
- ★ *Bevorder de ontwikkeling van onderwijs waarbij de bestaande disciplines worden overschreden.*
- ★ *Rust elke student uit met de benodigde competenties (kennis, vaardigheden en waarden/houding) om te kunnen omgaan met complexe duurzaamheidsvraagstukken en bij te dragen aan een verandering naar een meer duurzame toekomst.*
- ★ *Om deze competenties te kunnen verwerven, zijn er alternatieve leer- en onderwijsmethodes nodig. Kies voor onderwijsmethodes waarbij ervaringsgericht en veranderingsgericht leren een vertaling van kennis naar positieve acties mogelijk maken.*

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'. Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

UIT HET DEBAT 'De maatschappij is zich ingrijpend aan het veranderen in functie van duurzaamheid. Het hoger onderwijs kan hierin een belangrijke katalysator zijn. Hoe willen we in dit licht omgaan met de sterke gestructureerdheid van het hoger onderwijs? Staat die volledig haaks op het systemische in de duurzame samenleving of kan er iets nieuws ontstaan uit 'le choc des idées'? Onderwijs is leren om te weten, leren om te doen, leren om te zijn (een consument met aandacht voor DO, een actieve burger), leren om samen te leven.'

'Dé prioriteit is het personeel, aangezien het personeel de HO instelling maakt, doet functioneren. Daarnaast is het personeel (in de vorm van 'teams') van fundamenteel belang voor de vertaling van het concept duurzaamheid naar de curricula. Het is belangrijk om 'personeel' te benaderen als verschillende 'teams', omdat zij binnen een duurzame HO instelling bij uitstek moeten functioneren in teams (systeemdenken én -doen).'

Werken aan een structurele verankering van DO in de curricula

DO verankeren in onderwijs varieert van een vak(onderdeel) DO geven tot en met een curriculum in functie van DO herontwerpen. Er zijn vier niveaus van integratie van DO: van geen integratie ('no change'), over 'bolt on'-benaderingen ('education about sustainability') en 'build-in'-benaderingen ('education for sustainability') tot een curriculum volledig herontwerpen ('sustainability education'). Men spreekt ook van een verticale integratie (DO als expliciete competentie), een horizontale integratie (DO impliciet in verschillende competenties) of een gecombineerde integratie. Hogeronderwijsinstellingen staan hierbij voor de uitdaging om te komen tot 'sustainability education'.

Voorbeeldacties:

- ★ *Praktijk-geïntegreerd basisvak DO.*
- ★ *Workshop 'ecodesign' voor studenten in opleidingen waar men productontwikkeling doet.*

Werken aan competenties voor DO van elke student

DO verankeren in onderwijs vereist werken aan competenties voor DO van elke student. Studenten kunnen immers optreden als de toekomstige 'change agents' in de maatschappij. Er zijn zes competenties voor DO die vaak belangrijk worden genoemd (Lambrechts et al., 2011)¹: verantwoordelijkheid, emotionele intelligentie, systeemdenken, toekomstgericht denken, persoonlijke betrokkenheid en actiegerichte vaardigheden. Deze zes competenties worden gepresenteerd in het VESTIA+D model (Roorda, 2010)². Hier wordt een onderscheid gemaakt in algemene beroepscompetenties en disciplinele competenties. Algemene competenties brengen competenties bij die voor iedereen van toepassing zijn, ongeacht de studierichting. Ze hebben tot doel de studenten te leren reageren op veranderende situaties en complexe uitdagingen in de samenleving, zoals globalisering, DO, enz. Disciplinele competenties zijn specifiek voor elke discipline en dienen m.a.w. te worden aangepast aan de opleiding. Deze competenties voor DO moeten worden getoetst aan en/of geïntegreerd binnen de competenties van elke student. Cruciaal hierbij is ook het belang dat aan waarden voor DO wordt toegekend.

De Europese beweging naar competentiegericht onderwijs binnen het Vlaamse hoger onderwijs en de opmaak van domeinspecifieke en opleidingsspecifieke leerresultatenkaders in het kader

¹ Lambrechts, W., Mulà, I., Ceulemans, K., Molderez, I., Gaeremynck, V. (2011). The integration of competences for sustainable development in higher education: an analysis of bachelor programs in management. *Journal of cleaner education*.

² Zie: http://www.lerenvoorduurzameontwikkeling.nl/sites/default/files/u6/LvDO/Publicaties/competentiekaarten_voor_do.pdf

van de opleidingsaccreditatie van het NAS-decreet (zie strategische doelstelling 3), zijn hierbij belangrijke opportuniteiten.

Voorbeeldacties:

- ★ *Afstemming van eindcompetenties naar duurzaamheidscompetenties.*
- ★ *Bachelorproeven, masterproeven en stages beoordelen op vlak van DO.*
- ★ *Persoonlijk engagement wordt basisdoel in elke opleiding.*
- ★ *Meer aandacht voor systeemdenken, leren omgaan met onzekerheid, reflectievermogen, emotionele intelligentie, informatievaardigheid (selecteren kritisch onderzoek, betrokkenheid,...).*
- ★ *Waarden moeten (meer) aan bod komen.*

Werken aan (educatieve) competenties voor DO van elke docent

DO verankeren binnen onderwijs vereist werken aan de competenties van elke docent. Docenten kunnen een cruciale rol vervullen bij de structurele integratie van DO binnen curricula. 'Educating the educators' is dan ook een belangrijke te volgen piste. Naast competenties voor DO (zie competenties studenten) gaat het ook om educatieve competenties om DO didactisch te vertalen binnen het onderwijsleerproces.

Voorbeeldacties:

- ★ *Aandacht voor DO bij de opleiding/verwelkoming van startende docenten.*
- ★ *Bijscholingsprojecten: interdisciplinair duurzaamheidsdocent.*
- ★ *Professionalisering van medewerkers zowel op inhoudelijk als onderwijskundig vlak.*
- ★ *Ontwikkelen 'grammatica – systeemdenken'.*

Werken aan een stimulerend onderwijskader voor de integratie van DO in de curricula

Het is belangrijk dat niet alleen de intentie leeft om werk te maken van een heroriëntering van onderwijs richting DO maar dat er ook actie wordt ondernomen om het kader waarbinnen onderwijs vorm krijgt, te veranderen. DO verankeren in onderwijs heeft immers (verregaande) implicaties voor zowel de vorm als de inhoud van het onderwijs. DO verankeren binnen curricula vergt bijvoorbeeld een heroriëntatie van onderwijsmethoden en evaluatievormen.

Voorbeeldacties:

- ★ *Een EDO-verantwoordelijke per instelling.*
- ★ *Probleemgestuurd en studenten gecentreerd projectonderwijs m.b.t. duurzaamheidskwesties bevorderen: casestudies, modulair onderwijs, reflectiemomenten voorzien, enz.*
- ★ *Interdisciplinaire projecten voor DO bevorderen.*
- ★ *De sociale en ecologische uitdagingen die zich in een vakgebied aandienen met interdisciplinaire teams (studenten, experts, docenten, alumni, evt. externen) uitwerken. Dat kan stapsgewijs door eerst bestaande vakoverschrijdende projecten te 'ver-duurzamen' en vervolgens nieuwe multidisciplinaire projecten over sociaal-ecologische uitdagingen op te starten.*

Strategische doelstelling 3: Duurzame ontwikkeling is geïntegreerd in de evaluatie van elke hogeronderwijsinstelling.

[Link met Referentiekader](#)

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Neem criteria voor DO op in de huidige kwaliteitsbeoordelingskaders van onderwijs.*
- ★ *Ontwikkel beoordelingskaders en indicatoren om vooruitgang van DO in hoger onderwijs te meten. Dit is een belangrijke stap in de vertaling van het concept DO in een besluitvormingsstrategie. Indicatoren maken DHO meetbaar en bewijsbaar.*

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'. Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

UIT HET DEBAT 'Om samen duurzaam onderwijs te maken is het cruciaal dat de teams een kwaliteitscultuur hebben om verder en continu te kunnen ontwikkelen: mogelijkheden om zich bij te scholen en te groeien moeten steeds worden aangeboden of voorhanden zijn. Deze kwaliteitscultuur wordt o.a. ondersteund/omkaderd door de interne kwaliteitszorg, die volledig in het teken van duurzaamheid staat.'

[DO verankeren in de beoordeling van kwaliteit in het kader van het nieuwe NAS-decreet](#)

Duurzame ontwikkeling moet worden opgenomen in de beoordeling van de kwaliteit van instellingen. Aansluiting bij de Bolognaverklaring (1999) is daarbij noodzakelijk. Een van de actielijnen was de ontwikkeling van een transparant stelsel van externe kwaliteitszorg met een sterke Europese dimensie. De richtlijnen werden in 2005 vastgelegd in de 'European Standards and Guidelines for Quality Assurance'. Op 6 juli 2012 heeft de Vlaamse Regering het decreet tot wijziging van het decreet van 4 april 2003 betreffende de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen bekrachtigd. Zo werd het stelsel van kwaliteitszorg en accreditatie aangepast. Kortweg: het nieuwe accreditatiestelsel (NAS).

Het NAS bestaat uit twee componenten: een opleidingsaccreditatie en een instellingsreview³. Beide componenten kunnen een hefboom zijn voor de evaluatie van een hogeronderwijsinstelling

³ De eerste ronde instellingsreviews wordt georganiseerd in de academiejaren 2015-2016 en 2016-2017, en doet dienst als nulmeting (openbaar rapport, met lerend effect maar nog zonder consequenties). De Vlaamse Regering zorgt voor een evaluatie van die eerste ronde tegen juni 2018 zodat het stelsel nog kan worden bijgestuurd voor de tweede ronde start. De tweede ronde vindt plaats in 2019-2020 en 2020-2021 (wanneer ook alle opleidingen aan de nieuwe externe beoordeling onderworpen zijn).

m.b.t. duurzaamheid. Voor de mogelijkheden om opleidingsaccreditatie in te zetten voor duurzame ontwikkeling, verwijzen we u naar strategische doelstelling 2.

De instellingsreview is een periodieke beoordeling van het onderwijsbeleid van een instelling door een externe commissie. In die beoordeling worden twee kernvragen gesteld:

1. Is het onderwijsbeleid van de instelling adequaat om via de kwaliteit van haar onderwijs op de maatschappelijke uitdagingen te antwoorden?
2. Voert de instelling haar onderwijsbeleid effectief en verbeteringsgericht uit?

Deze vragen zijn vertaald in vier onderwerpen: visie en beleid, beleidsuitvoering, interne kwaliteitszorg en verbeterbeleid. De visie en het onderwijsbeleid worden opgehangen aan volgende minimale thema's: internationalisering, de breedte van de 'disciplinariteit' in de opleiding, verwevenheid van onderwijs en onderzoek, flexibilisering, de sociale dimensie, levenslang leren, attitudevorming (zoals burgerzin), democratisering of participatie aan het hoger onderwijs, inclusief diversiteits- en taalbeleid, ondernemerschap, innovatie, kwaliteitscultuur en duurzaamheid. De verdere uitwerking van die minimale thema's (waaronder duurzaamheid) in de andere onderwerpen (beleidsuitvoering, interne kwaliteitszorg en verbeterbeleid) en de manier waarop ze door de visitatiecommissies worden bekeken, kan een belangrijke hefboom zijn om duurzame ontwikkeling te integreren in de evaluatie van een hogeronderwijsinstelling.

Voorbeeldacties:

- ★ *Duurzaamheid opnemen in de instellingsreview. Dat is een hefboom naar de opname in missie en visie van instellingen maar ook naar de volledige uitrol van duurzaamheid in de instellingen.*
- ★ *Handleiding visitaties bekijken.*

DO verankeren in de beoordeling van kwaliteit binnen de instelling/ associatie

DO moet een vanzelfsprekend toetsingselement zijn bij de beoordeling van kwaliteit binnen een instelling/associatie. Hierbij kan een lijst met richtlijnen (guiding principles) specifiek gericht op DO in het hoger onderwijs ervoor zorgen dat het begrip DO bevattelijk en implementeerbaar wordt op verschillende niveaus binnen de instellingen. Een belangrijke reden voor de beperkte heroriëntatie richting DO van het hoger onderwijs is immers juist de onduidelijke definitie van wat DO precies is. Het potentieel, de relevantie en de opportuniteiten rond het begrip DO moeten worden verduidelijkt. Ook bestaande auditinstrumenten en toetsingskaders kunnen inspiratie bieden.

Voorbeeldacties:

- ★ *Duurzaamheid conceptueel uitklaren en thematisch linken aan andere thema's die de instellingen al opnemen (flexibilisering, diversiteit, internationalisering, ...). Duidelijk maken hoe dit aspecten zijn die deel uitmaken van duurzame ontwikkeling en daarbinnen samenhangen. Dit is beter dan duurzaamheid als éxtra criterium te plaatsen naast wat al bestaat. Daarbij moet je bewaken wat dan juist eigen is aan duurzame ontwikkeling. DO is niet een hol containerbegrip dat de som is van losse initiatieven.*
- ★ *Duurzame ontwikkeling is een onderdeel bij de evaluatie van docenten door studenten.*

- ★ *AISHE als vrijwillig toetsingskader.*
- ★ *'Global Reporting Initiative': richtlijnen voor duurzaamheidsverslaggeving, ook voor hoger onderwijs.*
- ★ *Opleiding kwaliteitszorg voor het personeel van de instelling.*

DO verankeren in de beoordeling van kwaliteit door andere belanghebbenden

Ook andere belanghebbenden kunnen een belangrijke katalysator zijn bij de beoordeling van de kwaliteit van een instelling. Zo kunnen bijvoorbeeld studenten en middenveld een rol spelen bij de publieke beoordeling van de kwaliteit van een instelling. DO kan daarbij een beoordelingskader vormen.

Voorbeeldacties:

- ★ *Initiatief zoals o.a. de Green League in UK.*

Oron Catts en Ionat Zurr,
'Victimless Leather'

The Victimless Leather Jacket kadert in het Art and Tissue project van SymbioticA, een artistiek-wetenschappelijk samenwerkingsplatform opgericht door de universiteit van West-Australië, afdeling biologie en menselijke anatomie. Het victimless leather is een naadloze jas, gemaakt door een celcultuur die op een degradeerbare matrix van biopolymeer groeit.

Volgens de kunstenaars is de mens (als naakte aap) in het bedekken van zijn huid geëvolueerd van een louter functionele traditie (beschermen tegen het klimaat) naar een complexer sociaal ritueel. Hij drukt met zijn kledingstijl een status, identiteit of politieke klasse uit. De kledij is een tastbare vorm van zijn relatie tot anderen, maar dikwijls ook ten koste van andere mensen of dieren.

Deze proefbuisjas confronteert de mens met het feit dat zijn kledingstijl ten koste van andere levende wezens kan gaan. Buit de mens andere wezens uit voor zijn eigen status?

De kunstenaars willen geen nieuw product ontwerpen, maar willen via een speculatief design het debat openen over hoe de mens de natuur exploiteert en waarvoor. Zij stellen ook de vraag welke prijs we bereid zijn te betalen om via technologie een slachtofferloze utopie na te streven.

<http://www.tca.uwa.edu.au/vl/vl.html>

Victimless Leather- A Prototype of Stitch-less Jacket grown in a Technoscientific "Body"
The Tissue Culture & Art Project (Oron Catts & Ionat Zurr). Hosted at SymbioticA, the
University of western Australia.
Biodegradable polymer connective and bone cells - 2004

Strategische doelstelling 4: Onderzoek is inhoudelijk en methodologisch georiënteerd naar de principes van duurzame ontwikkeling.

Link met Referentiekader

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Er is nood aan een holistische en systemische benadering van het hele onderwijssysteem met onderling afhankelijke subsystemen waarvan onderzoek er één is.*
- ★ *Bekeken vanuit de systeembenadering, is het weinig zinvol om een aparte discipline of onderzoeksveld te installeren dat het DO-onderzoek groepeerd. Alle wetenschappen zouden gericht moeten zijn op DO.*
- ★ *Er is ondersteuning nodig voor de ontwikkeling van een innovatief systeem van 'incentives' voor academici: kwaliteitsindicatoren die inter- en transdisciplinair DO-werk erkennen en belonen.*
- ★ *Regionale, nationale, en internationale netwerken van (niet-)academici die actief zijn in het DO-onderzoek in het HO moeten worden ontwikkeld. De hogeronderwijsinstellingen zouden zich, bij wijze van eerste stap, moeten engageren in bestaande netwerken om DO in het HO te realiseren via samenwerkingsverbanden en transparantie.*
- ★ *Gekoppeld aan die netwerking, zouden hogeronderwijsinstellingen moeten participeren in regionale DO-initiatieven en expertisecentra (cfr. RCE ondersteund door de UN University).*
- ★ *Er is nood aan een verdere ontwikkeling van onderzoeksprioriteiten en omvattende onderzoeksstrategieën op het gebied van DO in het HO, om verdere inzichten te verwerven in cruciale onderwerpen die het DO-veld vooruit helpen.*
- ★ *Overheidsfondsen en subsidieprogramma's zouden DO in HO-initiatieven, samenwerking en netwerking op alle niveaus (regionaal, nationaal, internationaal) moeten stimuleren.*

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'.

Onder DO-onderzoek verstaan we alle onderzoek, uitgevoerd aan een hogeronderwijsinstelling, dat bijdraagt aan DO. De inhoudelijke en methodologische oriëntatie waarvan sprake duidt op actiegerichtheid en perspectieven op korte, middellange en lange termijn (inclusief het in kaart brengen van ecologische, economische, sociale consequenties). Dat betekent ook onafhankelijkheid, kennisoverdracht, lokale tot globale schaalniveaus, multidimensionaliteit, multi-/interdisciplinariteit, lokale kennis, stakeholderparticipatie en coproductie van kennis. Ook het voorzorgsprincipe en omgaan met onzekerheden, maatschappelijke relevantie en evaluatie ('societal peer

review'), ruimte voor normatieve DO-visies, duurzaamheidsimpact en -relevantie, transparantie, continuïteit, aandacht voor systeeminnovatie en transitie zijn typisch voor deze aanpak. Het zijn allemaal kenmerken van een holistische benadering van DO-onderzoek.

Bij de zoektocht naar hefboomen binnen deze strategische doelstelling kunnen we een onderscheid maken tussen institutionele hefboomen (hogeronderwijsinstellingen, overlegstructuren, platformen, enz.), relationele hefboomen (de 'flows' tussen diverse delen van het systeem) en instrumentele hefboomen (informatie, parameters, budgetten en subsidies, die het beleid kan inzetten om onderzoek meer te oriënteren naar de principes van DO).

Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

UIT HET DEBAT 'hogeronderwijsinstellingen focussen op kwaliteitsvol onderzoek dat bijdraagt aan een duurzame toekomst; het transitiedenken bestaat in de hoofden van iedere onderzoeker.'

Bouw een sterk netwerk van stakeholders en actoren op om een draagvlak te creëren en formuleer aanbevelingen voor de implementatie en evaluatie van duurzaam onderzoek .

Om de vooropgestelde transitie van het onderzoekslandschap te realiseren, is het van belang van meet af aan stakeholders en actoren uit verschillende hoeken insteek te laten geven: niche-actoren (bv. 'slow science beweging'), hogescholen, academische wereld, strategische onderzoekscentra, systeemdenkers, 'doctoral schools', naar transitie strevende regime-actoren, ...

Voorbeeldacties:

- ★ *Interdisciplinair contactplatform, bv. (1) om de criteria voor goede praktijken in DO-onderzoek te herdenken (de impact van onderzoeksactiviteiten in termen van DO zou meetbaar moeten zijn; alternatieve evaluatiemethoden die stakeholders betrekken, moeten worden uitgewerkt), (2) om een antwoord te zoeken op de vraag hoe bestaande kennis en onderzoeksresultaten kunnen worden ingezet ('dissemination deficit': veel onderzoekers hebben noch de 'incentive', noch de juiste training om zich effectief te engageren in uitgebreide vulgariserende activiteiten) en (3) om een antwoord te zoeken op de gerelateerde vraag hoe kennis uit alternatieve bronnen kan worden ingezet (er schuilt vaak een groot DO-potentieel in dit soort kennis, maar het huidige onderzoekssysteem is er niet op voorzien om die te integreren en te valoriseren).*
- ★ *'Foresight' oefeningen om de oriëntatie van toekomstige onderzoeksagenda's te bepalen; dit wordt ook beschouwd als een efficiënte manier om stakeholders en actoren vanaf een vroeg stadium bij de transitie te betrekken.*
- ★ *Beleidsplatform, als gemeenschappelijke ruimte voor onderzoekers, beleidsmakers of overheid en andere stakeholders om onderzoeksbeleid en -agenda's te bediscussiëren en te bepalen.*

Het financieringssysteem moedigt duurzaam onderzoek en transitie-onderzoek aan.

Onderzoek dat niet finaal gericht is op economische groei maar wel op DO moet volwaardig gevalideerd en gefinancierd worden.

Voorbeeldacties:

- ★ *Duurzaamheidsaspecten en maatschappelijke relevantie van onderzoek stimuleren met BOF-middelen (Bijzondere Onderzoeksfondsen).*
- ★ *Wie een aanvraag indient voor een onderzoeksproject, zou al in de applicatie moeten verduidelijken hoe het voorstel aansluit bij DO.*
- ★ *Een financieel meetinstrument dat afgestemd is op DO-parameters kan worden ontwikkeld; zo'n instrument moet andere dan strikt economische meerwaarde die gecreëerd wordt, zichtbaar maken.*
- ★ *Een bepaald budget kan worden gereserveerd voor DO-onderzoek, met de voorkeur voor een instrumentele dan wel een institutionele hefboom (liever aangepaste subsidiecriteria dan een nieuwe financierende instelling).*
- ★ *Samenwerking met nichespelers, in volwaardig systemisch en multidisciplinair coöperatief onderzoek, zou een beoordelingsfactor kunnen worden (in tegenstelling tot de huidige vereiste verkokering), ook andere onderzoeksmethodes zijn hierbij nodig (bv. actieonderzoek); zulke parameters moeten de meerwaarde van sociale (niche)actoren zichtbaar maken.*

Instellingen bevorderen de transparantie in het onderzoeksveld

Om vooruitgang te boeken op het vlak van DO in onderzoek, kan de onderzoeksgemeenschap niet geïsoleerd van de samenleving werken. Er moeten bruggen worden gebouwd en connecties gemaakt over verschillende wetenschappelijke disciplines heen. Het is cruciaal dat onderzoekers meer in contact komen met de gebruikers van het onderzoek, inclusief beleidsmakers en stakeholders in bedrijven en het middenveld. Die redenering kunnen we ook doortrekken naar (politieke) bevoegdheden: DO zou centraal moeten staan in elke bevoegdheid, precies omdat duurzame oplossingen de traditionele beleidsdomeinen doorkruisen.

Voorbeeldacties:

- ★ *Een coördinator op instellingsniveau om innovaties, proefprojecten, goede praktijken op te volgen (cfr. Expertisecellen Wetenschapscommunicatie op associatieniveau).*
- ★ *Ondersteuning van 'socially robust knowledge', die de valorisatie in alle fasen van het onderzoek beoogt.*
- ★ *Versterking van informatiestromen over de systemische impact van DO(-onderzoek).*
- ★ *DO-inspanningen zichtbaar maken, met dien verstande dat DO ingebed is in het systeem en niet enkel in de slogans zit.*
- ★ *Ontwikkeling van alternatieve onderzoeks- en wetenschapsmodellen stimuleren.*
- ★ *Momenteel 'spreekt' het systeem de taal van de regimespelers (i.e. het beleid formuleert voorwaarden voor financiering in termen en parameters die de regimespelers bevoornden ten opzichte van de niche-spelers), daarom zijn betere informatielijnen tussen niche-*

spelers en het beleid noodzakelijk; enerzijds moeten niche-spelers het beleid op de hoogte brengen van hun noden, realisaties en innovaties, en anderzijds moet het beleid de insteek vanuit de niche-hoek helpen verankeren en vertalen in het dominante discours. Zo leert het systeem als geheel een nieuwe taal (waarin economische argumenten niet overtuigender zijn dan sociale of ecologische).

Strategische doelstelling 5: Hogeronderwijsinstellingen zijn actief betrokken bij maatschappelijke kwesties en zijn levensscholen voor de maatschappij.

Link met Referentiekader

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Er is nood aan een holistische en systemische benadering van het hele onderwijssysteem met onderling afhankelijke subsystemen waarvan de maatschappelijke dienstverlening er één is.*
- ★ *Het hoger onderwijs heeft de morele verantwoordelijkheid om zich te transformeren tot toonaangevende maatschappelijke katalysator voor DO.*
- ★ *hogeronderwijsinstellingen moeten zich engageren in bestaande netwerken waar collectief wordt samengewerkt en uitgewisseld. Dat is de eerste belangrijke stap in het proces van verduurzaming.*
- ★ *Ook externe stakeholders moeten worden betrokken bij de discussie over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar DO en bij de ontwikkeling van een duurzame strategie binnen een hogeronderwijsinstelling*
- ★ *Communicatie is een effectief instrument binnen het transitieproces om de maatschappij te bereiken en om op die manier van duurzaamheid een culturele norm te maken op de campus.*

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'.

Tijdens dit debat werd duidelijk dat er van de instellingen veel werd verwacht op maatschappelijk vlak. Het hoger onderwijs kan de sociale maatschappelijke partner bij uitstek worden en heeft een belangrijke 'driver of change'-rol in de transitie naar een duurzame samenleving.

Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

UIT HET DEBAT *'Elke instelling is een maatschappelijke actor die los van economische drijfveren een rol te vervullen heeft en durft te participeren in het maatschappelijke debat. Om binnen dit debat te kunnen participeren moet kennis toegankelijk en openbaar worden gemaakt. De school is een experimentele ruimte waar studenten hun eigen mogelijkheden leren ontdekken en ontwikkelen. Ze ontwikkelen de attitude om te leren 'leren' en durven de maatschappij in vraag stellen en ook hun eigen positie en opdracht daarin. De school is een ruimte waar pistes voor langetermijndenken en doen worden ontwikkeld. Studenten worden daarbij betrokken.'*

Delen van opgedane kennis inzake duurzaamheid

Er is nood aan stimulansen om wetenschappelijke kennis op het vlak van duurzaamheid te delen ten voordele van de maatschappij. Hogeronderwijsinstellingen zijn meer dan 'kennisparkings'. Meer kennis over DO moet kunnen doorstromen van onderzoekers/docenten/studenten naar het lokale niveau (o.a. dienstverlening). Ze hebben op dit vlak een belangrijke maatschappelijke rol te vervullen.

Voorbeeldacties:

- ★ *Via contractonderzoek (dit kan een bijkomende geldstroom opleveren) of via betaalde/gratis activiteiten aangeboden aan bepaalde stakeholders*
- *bv. HUB die begeleidingsspel rond maatschappelijk verantwoord ondernemen aanbiedt aan het secundair onderwijs.*
- *bv. in de wetenschapscommunicatie (is ook dienstverlening).*

Waardering van duurzame en maatschappelijke dienstverlening

Er is een grote nood aan de waardering van maatschappelijke dienstverlening. Aandacht van een docent/onderzoeker voor duurzaamheid wordt voorlopig niet gewaardeerd. Er zouden alternatieven moeten worden uitgewerkt om maatschappelijke impact o.a. mee te nemen als positief punt in een evaluatie.

Voorbeeldacties:

- ★ *Ontwikkelen van indicatoren voor maatschappelijke dienstverlening.*
- ★ *Valorisatie van docenten buiten opdrachten.*
- ★ *Valorisatie van maatschappelijke dienstverlening naar non-profit.*

Studenten meer betrekken bij de maatschappij

Een instelling moet studenten tijdens hun opleiding betrekken bij maatschappelijke relevante (duurzame) vraagstukken. Zo kunnen hun competenties voor DO worden versterkt.

Voorbeeldacties:

- ★ *Brede school context uit lager en secundair onderwijs doortrekken naar hoger onderwijs. Hierbij kunnen projecten aan bod komen die schoolprojecten kaderen binnen de buurt, de maatschappij, ...*
- ★ *Proefprojecten in eigen omgeving.*
- ★ *Stimuleren van maatschappelijk georiënteerde bachelor/masterproeven.*
- ★ *Een stage-databank met maatschappelijk georiënteerde stages (samenwerking met Wetenschapswinkel).*

Onderwijs afstemmen op de noden van de samenleving

Vragen, problemen en noden van de samenleving moeten kunnen doorsijpelen naar het hoger onderwijs, waar oplossingen kunnen worden gezocht.

Voorbeeldacties:

- ★ *De Wetenschapswinkel een structurele rol laten spelen als verzamelaar van maatschappelijk relevante vragen en deze vragen rapporteren aan het beleidsniveau (dus hoofdrol is doorstroomkanaal). Hiermee kan rekening worden gehouden bij de bepaling van beleidskeuzes en onderzoeksbudgetten.*
- ★ *Om te weten wat er speelt in de maatschappij: een toegankelijker forum creëren en/of de website van de Wetenschapswinkel meer bekendheid geven. Websites, gekoppeld aan andere nieuwe media (apps voor smartphones, facebook ...) kunnen daarin een grote rol spelen.*
- ★ *Afstemming van beroepsprofielen op DO.*

Strategische doelstelling 6: Duurzame ontwikkeling is geïntegreerd in de (interne) bedrijfsvoering van elke hogeronderwijsinstelling.

Link met Referentiekader

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Er is nood aan een holistische en systemische benadering van het hele onderwijssysteem met onderling afhankelijke subsystemen waarvan interne bedrijfsvoering er één is.*

Volgens datzelfde Referentiekader zijn er twee redenen om DO op te nemen in de interne bedrijfsvoering:

- ★ *'Vergroening' van de campus kan de ecologische, institutionele en sociaal-economische prestaties van een hogeronderwijsinstelling verbeteren.*
- ★ *Door het heroriënteren van de interne bedrijfsvoering naar DO krijgt de instelling een belangrijke voorbeeldfunctie. Dat is een belangrijke vorm van informeel leren.*

Het is belangrijk dat er binnen interne bedrijfsvoering niet enkel aandacht is voor de milieupijler, maar zeker ook voor de socio-economische pijler.

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'. Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

UIT HET DEBAT 'Een onderdeel van de interne kwaliteitszorg is uiteraard de (interne) bedrijfsvoering. Een duurzame interne bedrijfsvoering toont als eerste de voorbeeldfunctie van een hogeronderwijsinstelling. Hierbij speelt het personeel een cruciale rol. De voorbeeldfunctie van een hogeronderwijsinstelling is naast intern, ook duidelijk extern: de rol van maatschappelijke actor moet worden opgenomen t.o.v. de verschillende partners, o.a. het bedrijfsleven, onderzoek, stageplaatsen, ...'

Werken aan een bedrijfsvoering vanuit triple-P benadering

Interne bedrijfsvoering moet op meer steunen dan enkel de milieupijler. Het gaat erom een verbinding tussen people, planet en prosperity te vinden. Deze verbinding leidt immers tot betere resultaten voor zowel de hogeronderwijsinstelling als de samenleving. hogeronderwijsinstellingen moeten bovendien zelf het goede voorbeeld geven, de interne bedrijfsvoering is hiervoor een krachtig instrument ('Practice what you preach').

Voorbeeldacties:

- ★ *Kader Triple-P-benadering uitwerken op maat van hoger onderwijs.*
- ★ *Uitbouwen green office concept (studenten zetten zich in voor DO op de instelling en krijgen hiervoor vergoeding of studiecredits).*
- ★ *Werken aan een duurzame leer- en leefinfrastructuur.*

Professionalisering personeel in verband met DO

Opleiden en/of samenwerken met het personeel is cruciaal bij de verduurzaming van de bedrijfsvoering.

Voorbeeldacties:

- ★ *Opleiding niet-onderwijzend personeel om DO een fundamentele plaats te geven binnen hun werkzaamheden.*

Communicatie over duurzame bedrijfsvoering intern en naar externe klanten

Intern en extern communiceren over een duurzame interne bedrijfsvoering is belangrijk. Het informeel leerproces binnen de instelling wordt bevorderd (intern) en de instelling draagt bij tot een duurzame norm (extern).

Voorbeeldacties:

- ★ *Werken met duurzaamheidsambassadeurs die DO uitdragen.*
- ★ *Duurzame tips e.d. opnemen in nieuwsbrief.*

Strategische doelstelling 7: Kennis en ervaring met betrekking tot DO en Hoger Onderwijs is actief uitgewisseld en/of ontwikkeld.

Link met Referentiekader

De sleutels voor verandering volgens het Referentiekader 'Sustainable Higher Education – Understanding and Moving Forward' voor deze strategische doelstelling zijn:

- ★ *Communiceer op regelmatige basis over de integratie van DO naar interne en externe belanghebbenden. hogeronderwijsinstellingen zouden regelmatig duurzaamheidsrapporten moeten publiceren om hun inzet en verantwoordelijkheid aan te tonen.*
- ★ *Betrek alle belanghebbenden bij het verduurzamingsproces. Dat leidt tot eigenaarschap, betrokkenheid en bereidheid om bij te dragen aan en zich verantwoordelijk te voelen voor verandering.*
- ★ *Regionale, nationale en internationale netwerken van (niet-)academici die actief zijn in het DO-onderzoek in het HO moeten worden ontwikkeld.*
- ★ *Moedig trekkers van innovatieve praktijken aan om hun expertise te delen.*

Pistes uit het debat

In de eerste helft van 2012 organiseerden we een breed participatief debat over de rol van het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving met als titel: 'Duurzaam Hoger Onderwijs – De Kennis Voorbij'. Hieronder geven we werkpistes aan die, met betrekking tot deze strategische doelstelling, naar voor werden geschoven. Elke werkpiste omvat één of meer voorbeeldacties die in het debat werden aangebracht.

Initiatieven opzetten om uitwisseling te bevorderen

Er is nood aan fysieke of virtuele bijeenkomsten om ervaringen uit te wisselen en inspiratie aan te bieden. Bestaande (goede) praktijken krijgen hier waardering. Stakeholders en actoren uit verschillende hoeken moeten zich aangesproken voelen en hierbij worden betrokken: management, duurzaamheidscoördinator, studenten, docenten, enz.

Voorbeeldacties:

- ★ *Lerende netwerken (per opleiding) onderhouden om continuïteit op lange termijn te behouden.*
- ★ *Netwerken van trekkers op gebied van duurzaam personeelsbeleid en duurzaamheid in het algemeen opzetten.*
- ★ *'Over het muurtje kijken' bij andere disciplines om de blik te verruimen (samenwerken over disciplines heen – intern 'Erasmus' programma – wetenschapsfilosofie als rode draad doorheen alle disciplines).*

Praktijkvoorbeelden en ervaringen verzamelen en verspreiden

DHO vraagt ruimte voor praktijkexperimenten. Daarbij hoeft men geen rekening te houden met bestaande regels, structuren en financieringsstromen. De opgedane kennis en ervaringen kunnen ondersteunend en inspirerend werken voor anderen. Het gaat hierbij niet alleen om voorbeelden en ervaringen uit het hoger onderwijs en/of DO. Ook insteek uit andere transitieprocessen kan inspirerend werken.

Voorbeeldacties:

- ★ *Praktijkvoorbeelden ≠ good practices delen; ervaringen delen. Je kunt ook leren uit mislukkingen.*
- ★ *Aanleggen van dynamische site/bank met didactisch materiaal m.b.t. DO.*

Internationale uitwisseling

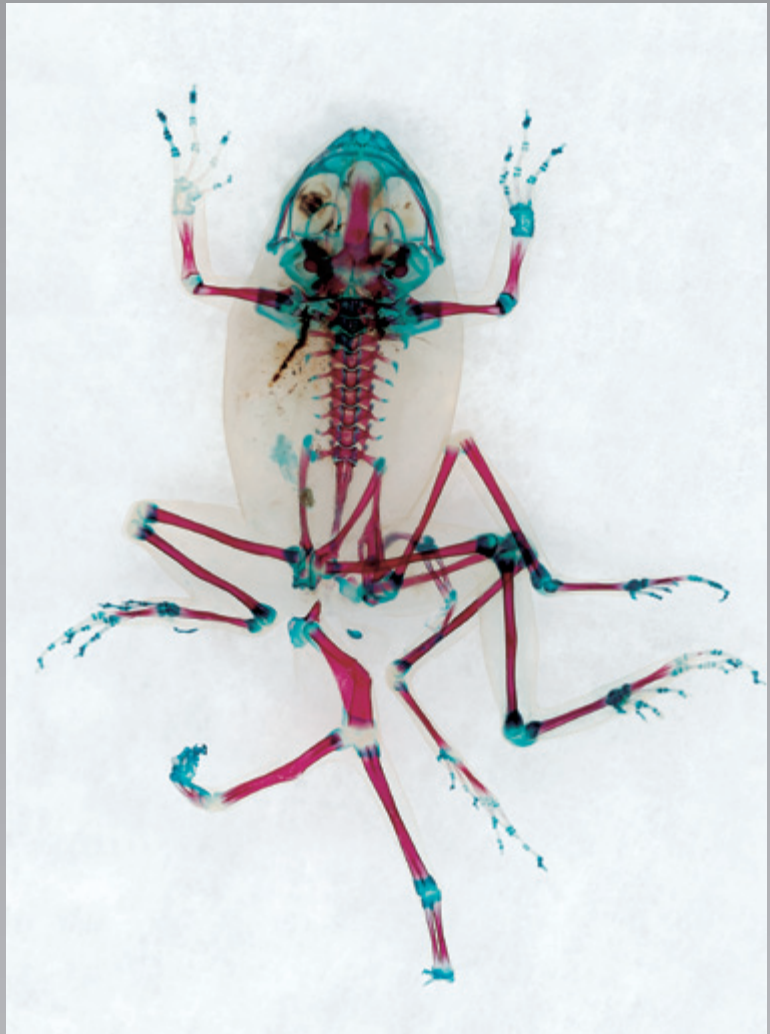
Gezien de sterke internationale dimensie van duurzame ontwikkeling is continue uitwisseling over de grenzen heen noodzakelijk. Het biedt een aanvulling op en een verdieping van de kennis over DO in het HO in Vlaanderen.

Voorbeeldacties:

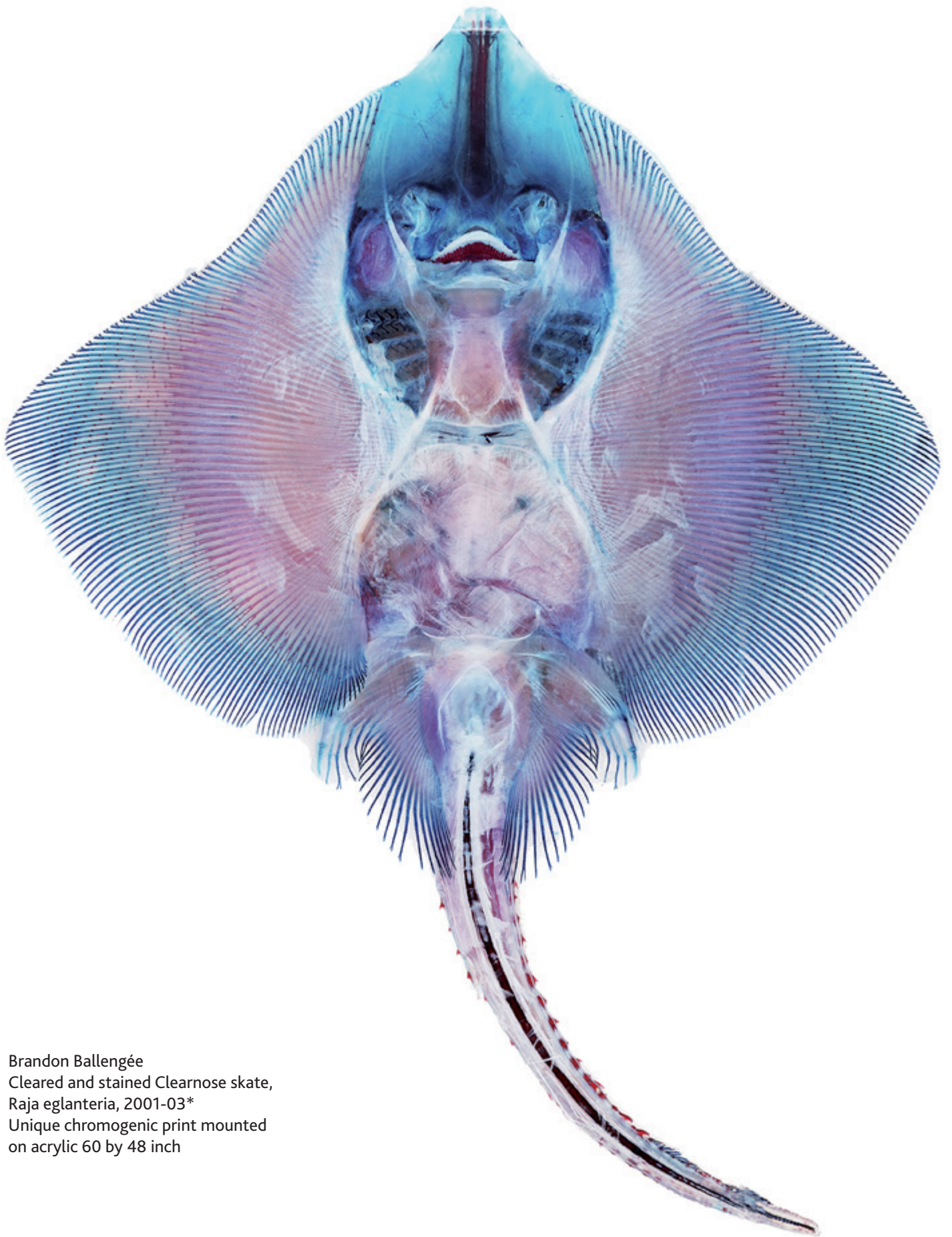
- ★ *Aansluiten bij internationale netwerken zoals RCE, Guni.*
- ★ *Als hogeronderwijsinstelling deelnemen aan 'intensive programs'. Dat is een krachtige manier om duurzaamheid intern te vertalen.*

Linksboven en linksonder: Styx, Expo '1% WATER and our future', Arts Centre Z33, Vleugel 58.

Rechts: Unique digital-C print on watercolor paper. Cleared and stained Pacific tree frog collected in Aptos, California

Brandon Ballengée is een kunstenaar-bioloog. Hij bestudeert biodiversiteit en verricht onderzoek naar veranderende biotopen en onnatuurlijke selectie in de evolutie. De invloed van de mens leidt soms tot genetische armoede binnen de verschillende soorten. Het artistieke onderzoek van Brandon Ballengée 'Malamp Reliquaries' toont het verval en de genetische afwijkingen bij amfibieën. Zijn werk is het resultaat van een samenwerking met andere onderzoekers en honderden mensen uit de lokale gemeenschap waar zijn onderzoek plaatsvond. De genetische afwijkingen bij de amfibieën zijn chemisch bewerkt zodat ze fel opkleuren. Daardoor wordt het preparaat een abstract werk dat, afgedrukt op de grootte van een menselijke zuigeling, eerder empathie dan angst opwekt bij de toeschouwer. Door de wetenschap uit het laboratorium te halen en op een artistieke manier te brengen, opent het werk van de kunstenaar de weg naar het debat over bredere milieuthema's. www.brandonballengee.com

Brandon Ballengée
Cleared and stained Clearnose skate,
Raja eglanteria, 2001-03*
Unique chromogenic print mounted
on acrylic 60 by 48 inch

Brandon Ballengée
Striped killifish, *Fundulus majalis*, 2001-03*
Unique chromogenic print mounted on acrylic - 10.5 by 24 inch

Brandon Ballengée
DETAIL of 'Water Discharge' site from
Hudson River Pollution Map: Croton-on-Hudson to New York City'
2001-2003*, Unique off-set print on velum.

In 2002/2003 voerde Brandon Ballengée op de Hudsonrivier, van de haven van New York tot Troy, een artistiek-wetenschappelijk onderzoek uit. Hij bracht de vervuilende effecten van de bedrijven in kaart en stelde ze tentoon samen met geprepareerde of levende planten- en diersoorten die in deze vervuilde habitat wonen. Hij catalogiseerde ze in soorten: zoet, brak of zout. Bezoekers konden op een computerscherm een vervuiliingskaart raadplegen met gegevens uit een database van het federaal milieuagentschap. Ze konden de mate en het type van vervuiling bekijken ter hoogte van elk bedrijf dat aan de Hudsonrivier lag. De bewoners in de buurt van de Hudsonrivier kregen op die manier zicht op de complexe en kwetsbare ecosystemen die anders verborgen blijven onder het wateroppervlak. <http://brandonballengee.com>

* Courtesy Ronald Feldman Fine Arts, New York

Dank- en Nawoord

Haas & Haan - Favela paintings

'Haas & Haan' is het pseudoniem van Jeroen Koolhaas en Dre Urhahn. Ze werkten samen aan een grootschalig project in Vila Cruzeiro, één van de buitenwijken in Rio de Janeiro.

Er werden muurschilderingen gemaakt op meer dan 2000 m² in een beruchte wijk die vaak omwille van het drugsgerelateerd geweld negatief in de pers komt. Met behulp van de localen en de jeugd schilderden zij een Japanse rivier vol met vissen in Tattoo-stijl, op de betonnen trappen van de favela.

De cultuur in de grootstad Rio is er één die fixeert op uiterlijk vertoon en van een paradijselijke schoonheid. De favela's zijn daarom voor vele inwoners van Rio een doorn in het oog. Niet alleen omdat ze er slecht uitzien, maar ook omwille van de criminaliteit die ze herbergen.

De favela muurschilderingen zijn een poging om het negatieve imago van de favela's op te poetsen en samenwerkingen op te richten in de favela-gemeenschap. Ze willen de uitstraling van de favela bewoners die ondanks de problemen fier zijn op hun wijk, oppoetsen met een esthetische ingreep. De pers was dan ook aanwezig bij de opening van de favela, voor het eerst sinds lang met positieve berichtgeving. www.favelapainting.com

Foto's: Jeroen Koolhaas

Nawoord

Als secretaris-generaal van het Departement Onderwijs en Vorming wil ik eerst en vooral een woord van dank richten aan mijn collega Jean-Pierre Heirman, secretaris-generaal van het Departement Leefmilieu, Natuur en Energie. Ook de Ecocampusploeg die het hoger onderwijs in de transitie naar een duurzame samenleving begeleidt en ondersteunt, wil ik danken.

Deze brochure toont dat er sinds de goedkeuring van het nieuwe Ecocampusproject door de Vlaamse Regering op 15 juli 2011 heel wat initiatieven zijn genomen. De vele interviews vertellen dat duurzame ontwikkeling binnen het hoger onderwijs leeft. Zelf kon ik het enthousiasme voor het thema ervaren tijdens het symposium vorig jaar. Het heeft me ertoe aangezet om een samenwerkingsovereenkomst tussen het departement Onderwijs & Vorming en het departement Leefmilieu, Natuur en Energie te sluiten om zo de samenwerking tussen beide departementen en de ondersteuning van het hoger onderwijs op de weg naar duurzaamheid te verstevigen.

Er gebeurt al veel. Toch blijven initiatieven in verband met duurzaamheid nog te vaak beperkt tot een paar gedreven docenten en/of studenten binnen een instelling. Van een olievlek is vooralsnog geen sprake.

Is uw instelling klaar voor de uitdagingen van de 21ste eeuw? Hoe brengt uw instelling duurzaamheid in de praktijk? Heeft duurzaamheid een plaats in de organisatie en het beheer van uw instelling? Welke rol speelt duurzaamheid in het onderwijs, het onderzoek, de maatschappelijke dienstverlening van uw instelling? Krijgt duurzaamheid de nodige aandacht in het kwaliteitsbeleid?

Een algemeen concept of methodiek om duurzaamheid in alle hogeronderwijsinstellingen te integreren, bestaat niet. Eigen aan duurzaamheid is dat het vorm moet krijgen op basis van de specifieke context en situatie van iedere instelling en de eigenheid van de verschillende opleidingen. Een aanpak op maat, die rekening houdt met de maatschappelijke veranderingen, is nodig. De Ecocampusploeg is zich hiervan bewust en heeft daarom gekozen voor een brochure met een ruim aanbod aan informatie en inspirerende ideeën.

In de nabije toekomst zal de Ecocampusploeg de instellingen, ook de uwe, trachten te overtuigen om mee te stappen in dit duurzaamheidsverhaal en ervoor te zorgen dat duurzaamheid door de hele instelling wordt gedragen. Hoger onderwijs heeft de troeven in handen om via de opleidingen en het leven op de campus de transitie naar een duurzame samenleving mee waar te maken. Het komt er nu op aan die troeven uit te spelen.

U doet toch ook mee!

Micheline Scheys
Secretaris-generaal
Departement Onderwijs & Vorming

Marga Weimans voor Freehouse - 2009, Bliss -snoepje van de week -2009, Wijkwaardenhuis - 2013 - Bron tekst : Artefact-festival

Jeanne van Heeswijk - Stichting Freehouse

Stichting Freehouse is sinds 1999 een zelfstandige en onafhankelijke culturele organisatie ontwikkeld door beeldend kunstenaar Jeanne van Heeswijk die culturele productie en betrokkenheid bij de ontwikkeling van de openbare ruimte wil stimuleren. Door het actief bevorderen van samenwerking van ontwerpers/kunstenaars met lokale ondernemers en bewoners worden de in de Afrikaanderwijk en de Afrikaandermarkt in Rotterdam aanwezige kwaliteiten in kaart gebracht. Deze uitwisseling leidt tot een vorm van stedelijke ontwikkeling die de wijkeconomie van het gebied versterkt, het creatieve proces tastbaar maakt en de leefomgeving verbetert.

Freehouse ontwikkelde het Kenniscentrum 'De Markt van Morgen' en 'Eerste verkenning wijk als coöperatief warenhuis'.

De Markt van Morgen is een onderzoek gedaan naar de toekomstmogelijkheden van de Afrikaandermarkt. Sinds 2009 zijn er samen met marktkeuplui, lokale ondernemers, ontwerpers en kunstenaars nieuwe producten, diensten en marktkramen ontwikkeld. In dit Kenniscentrum worden aan de hand van producten, foto's, film en interviews de uitkomsten van het onderzoek gepresenteerd.

Aansluitend focust het 'Eerste verkenning wijk als coöperatief warenhuis' op het radicaliseren van lokale productie en creëert een overkoepelend verband tussen verschillende ondernemingen in de wijk. Deze kunnen gezien worden als zelfstandige stores-in-store, waarbij de wijk zelf het warenhuis vormt waarin deze stores gevestigd zijn om zo in een breed aanbod van producten en diensten te kunnen voorzien. Tegelijkertijd wordt een platform gepresenteerd om het begrip 'warenhuis' opnieuw te definiëren, alsmede het bijbehorende begrip 'shopping mall'. Er wordt onderzocht of er een mogelijkheid is om een warenhuis te ontwikkelen dat bestaat uit lokale 'merken' als tegenhanger van de winkelcentra met de bekende standaard winkels.

<http://www.freehouse.nl/freehouse/>
<http://www.jeannetworks.net/>

Namens de Ecocampusploeg dank aan onze kritische vrienden:

Aagje Monballieu, Agnes Sys, An Baert, Anke Vantwembeke, Anne Snick, Annemarie Van Cauwenberghe, Annik Leyman, Annika Lenaerts, Anouk Depuydt, Antoon Ovaere, Arne Daneels, Arnout Ruelens, Bernard Mazijn, Bert De Groote, Bert Janssens, Bert Sercu, Bieke Abelshausen, Bieze Van Wassenhoven, Bram Smits, Brigitte Van Ursel, Brunhilde Borms, Carl Koninckx, Caroline Godts, Christa Huijgens, David Leysens, Diane De Smet, Dimitri Devuyt, Dirk Holemans, Dominique Mattheeuws, Dries Bollaerts, Dries Kools, Duran Kutlu, Eef Thoen, Elena Lievens, Elke Christiaen, Elke Vanwildemeersch, Ellen Dereymaeker, Elli Verhulst, Elly Quanten, Erik Paredis, Erik Peeters, Evelyn Lafond, , Filip Volckaert, Frank Claeys, Frank Verstraeten, Frank Monsecour, Frank Verstraeten, Frederik De Decker, Frie De Greef, Friedl' Lesage, Gilles Bavay, Greet Huybrechts, Grietje Goris, Hade Bamps, Hannelore Van Genechten, Hans Laevens, Hans Van de Water, Hans Vanmechelen, Heidi Marchal, Herman Konings, Hilde Zevenbergen, Hugo Vanderwegen, Ignace Decancq, Ilse Bogaert, Ilse Loots, Ilse Strobbe, Ine Baetens, Ineke Imbo, Inge Groeninckx, Inge Overmeire, Ingrid Claus, Isabelle Melis, Jan Adriaenssens, Jan Allegaert, Jan De Maeseneer, Jan Dessen, Jean Hugé, Jef De Wachter, Jef Peeters, Jeroen van Zanten, Jo Breda, Joeri Deryckere, Johanna Baeyens, John Maes, Joke Maex, Joke Vandenabeele, Jonas Van Meirvenne, Joost Duflou, Jos Rikers, Jozefien De Marrée, July Mollin, Jurgen Loones, Jyoti Degroote, Karel Kellens, Karine Van Doorselaer, Karolien Steen, Katleen De Paepe, Katrien Goossens, Katrien Van Poeck, Kim Ceulemans, Kris Moonen, Kristien Van Puyvelde, Kristien Weyts, Kristof Dewaele, Laura Kornegoor, Laurien Spruyt, Leen Van Aken, Lieve De Cock, Lieze Cloots, Lisbet Colson, Lise Beirinckx, Lozano Rodrigo, Luc De Cleene, Luc Van de Poele, Lucien Bollaert, Lucien Denissen, Ludo Melis, Maarten Verbiest, Magda Brijssinck , Magda D'hondt, Malgorzata Verleysen Szulc, Manuel Minne, Marc Vandewalle, Marian Deblonde, Marianne De Voecht, Marijke De Prins, Mark Richmond, Mark Runacres, Marleen Schepers, Marleen Verbeke, Marleen Wynants, Marley Van der Vaart, Martine Smets, Mathias Dhondt, Michel Janssens, Michiel De Mol, Mieke Vercaeren, Miranda Geussens , Modest Frank Van de Kerckhove, Mon Schepers, Monique Sys, Monique Vierendeel, Muriel Geldhof, Nadia Van Dessel, Nancy De Blicck, Natalie Eggermont, Nele Dillen, Nele Muys, Nele Robberechts, Nele Schmitz, Nico Storme, Nico Van Damme, Nico Vanaken, Nicolas Standaert, Nikkie Melis, Niko Roorda, Noël Vercruyse, Noortje Wiesbauer, Odette Van Laer, Patrick Gryson, Patrick Vanhopplinus, Patrick Vleeschouwer, Peggy Criel, Peter Van Bossuyt, Phaedra Van Keymolen, Pieter Lievens, Pieterjan Robijn, Pieter-Jan Van De Velde, Pieternel Boer, Pina Cimino, Raf Devos, Rebecca Lefevere, Riet Van de Velde, Rudi Boelen, Rudy Dhont, Ruth Lamotte, Sandra Broothaers, Sandra Rosvelds, Sara De Clerck, Serge de Gheldere, Sofie Van Der Borght, Stefan Crets, Stephen Sterling, Steven Van Passel, studenten 2e Bachelor Journalistiek (Arteveldehogeschool), studenten 2e Bachelor Lerarenopleiding Kleuteronderwijs (KHKempen), studenten 2e Bachelor Lerarenopleiding Lager Onderwijs (PHL), studenten 2e Master Productontwikkeling (Artesis Hogeschool Antwerpen), studenten 3e Bachelor Architectuur (Artesis Hogeschool Antwerpen), studenten 3e Bachelor Elektromechanica (Xios Hogeschool Limburg), studenten 3e Bachelor Elektronica (Xios Hogeschool Limburg), studenten 3e Bachelor Industrieel Ingenieur Elektronica en Elektromechanica (Karel de Grote-Hogeschool), studenten 3e Bachelor Lerarenopleiding Kleuteronderwijs (KATHO), studenten 3e Bachelor Lerarenopleiding Lager Onderwijs (KHLim), studenten 2e Bachelor Lerarenopleiding: biologie, fysica, economie, aardrijkskunde en project algemene vakken (HoGent), studenten 3e Bachelor Sociaal Werk (HoGent), studenten Bachelor Bedrijf en Organisatie-Businessmanagement (HoGent), studenten Bachelor Bedrijfsmanagement (Howest), studenten Bachelor Interieurvormgeving (Lessius Hogeschool Mechelen), studenten Bachelor Sociaal Werk (Arteveldehogeschool), studenten Campus Kattenberg (Arteveldehogeschool), Tammy Castelein, Tarah Wright, Thomas Remerie, Tim Joye, Tom De Saegher, Tom Janssen, Tom Waas, Vanessa Meersdom, Veroniek Lemahieu, Veronique Vandenbossche, Wim Hespeel, Wim Lambrechts, Wouter Mertens

Colofon

Vlaamse overheid
Departement Leefmilieu, Natuur en Energie
Afdeling Milieu-integratie en -subsiëringen
Koning Albert II-laan 20 bus 8
1000 Brussel
tel 02 553 80 11
fax 02 553 80 05
info@lne.be
<http://www.lne.be>

Auteurs: Project Ecocampus
Eindredactie: Dienst Milieucommunicatie en -informatie

Layout en vormgeving: Dienst Milieucommunicatie en -informatie

Druk: Digitale drukkerij

contact: ecocampus@lne.be

Depotnummer: D/2013/3241/097

Verantwoordelijke uitgever: J.P. Heirman, secretaris-generaal

Departement Leefmilieu, Natuur en Energie
Koning Albert II - laan 20 bus 8 - 1000 Brussel
Telefoon: 02 553 80 11 - Fax: 02 553 80 05 - info@lne.be - www.lne.be